

”כי נשני אלוקים את כל עמלי ואת כל בית אבי”

בין יעקב ליוסף

הקדמה

במאמר זה נעסוק במערכת היחסים בין יעקב ליוסף. לכאורה עצם העלאת הנושא כראוי לעיון הינה מתמיהה: יוסף היה בנו חביבו של יעקב ועד יום מותו יעקב הראה כלפיו יחס מיוחד בין בניו. גם יוסף חש קשר מיוחד אל אביו, ותמיד על כך שאלתו הראשונה אל האחים לאחר שהתוודע אליהם: ”אני יוסף העוד אבי חי?” (בראשית מ”ה ג’). אולם מהתבוננות בפרשיות יוסף עולות מספר שאלות שמקשות על הצגת תמונת מערכת היחסים כאידיליה.

נתבונן תחילה ביחסו של יוסף כלפי יעקב. כאן עולה שאלה מוכרת, שכבר שאלה גדולי הראשונים: יוסף היה מנותק מאביו וממשפחתו במשך עשרים ושתיים שנים. תשע שנים מתוכן היה יוסף המשנה למלך מצרים. יוסף ידע היכן עשויים יעקב ושאר משפחתו להימצא ואף על פי כן לא ניסה ליצור עמם קשר. עקב מעמדו הרם של יוסף, נראה שהייתה לו האפשרות לחפש את משפחתו, אולם הוא נמנע במתכוון מלעשות זאת¹. מדוע בחר יוסף לנהוג כך? היטיב לנסח שאלה זו הרמב”ן (בראשית מ”ב ט’):

”ולולי כן היה יוסף חוטא חטא גדול לצער את אביו ולהעמידו ימים רבים בשכול ואבל על שמעון ועליו, ואף אם היה רצונו לצער את אחיו קצת איך לא יחמול על שיבת אביו, אבל את הכל עשה יפה בעתו לקיים החלומות כי ידע שיתקיימו באמת”.

הרמב”ן שואל אפוא את שאלתנו ומשיב שכוונת יוסף במעשיו הייתה לפעול על מנת שיתקיימו חלומותיו. רבים מהאחרונים הקשו על פירושו והציעו הסברים אחרים².

בדברינו נרצה להציע הסבר נוסף לשאלה זו. נוסיף שאלה באותו כיוון שעולה מדברי המדרש: את קריאת שם בנו הבכור, מנשה, מנמק יוסף באמרו: ”כי נשני אלוקים את כל עמלי ואת כל בית אבי”. נחלקו המפרשים בהבנת המילה ”נשני”. אחד ההסברים האפשריים הינו שמשמעות המילה היא ”שכחה”, ולפי זה יוסף קרה את שם בנו על שם שכחת בית אביו. נראה שבפירוש זה בוחר המדרש (תנחומא וישב ה’):

”כיוון שראה יוסף את עצמו בכך התחיל אוכל ושותה מסלסל בשערו ואומר ברוך המקום שהשכיחני בית אבי”. דברי המדרש, המבוססים בבירור על הפסוק שהבאנו, מאשימים את יוסף האשמה חמורה: לפי המדרש, יוסף שמח על מצבו במצרים ועל הניתוק מבית אביו ובמשתמע אף קרא את שם בנו על שם שמחה זו.

¹ לעומת זאת, מספר מדרשים (למשל, בראשית רבה (צ”א ד’)) מציינים שהאחים ניסו למצוא את יוסף אלא שלא ידעו היכן לחפש אותו.

² ראה למשל בפירוש ”עקדת יצחק” על אתר ובמאמרים של הרב יואל בן נון, הרב יעקב מדן והרב יהודה ברנדס בנושא ב”מגדים” גליונות א-ג.

האם נוכל להבין את דברי המדרש כפשוטם? האם ייתכן שיוסף שמח על הניתוק מבית אביו? הבנה כזאת אמנם תענה על השאלה הקודמת שהצבנו אולם האם היא אפשרית לאור דמותו של יוסף כפי שאנו מכירים אותה? ואם נבחר להסביר אחרת, כיצד נפרנס את דברי המדרש?³

נעבור כעת ליחסו של יעקב כלפי יוסף. ננסה להתבונן בפסוקים המתארים את פגישתם הראשונה של יעקב ויוסף אחרי הפרידה הארוכה:

"וַיֵּאסֹר יוֹסֵף מִרְכַּבְתּוֹ וַיַּעַל לְקִרְאֵת אָבִיו גִּשְׁנָה וַיֵּרָא אֵלָיו וַיִּפּוֹל עַל צְוָאָרָיו וַיִּבֶךְ עַל צְוָאָרָיו עוֹד" (בראשית מ"ו, כ"ט). המצב המתואר אינו סימטרי: יוסף הוא שבכה על צווארי יעקב, אולם יעקב לא בכה על צווארי יוסף. עמד על כך רש"י (שם) וכתב:

"אף כאן, הרבה והוסיף בבכי יותר על הרגיל, אבל יעקב לא נפל על צווארי יוסף ולא נשקו, ואמרו רבותינו שהיה קורא את שמע". פירושו של רש"י משאיר מקום לתהייה: מדוע רק יעקב קרא את שמע ויוסף לא עשה זאת? ובכלל, האם יעקב לא היה יכול לבחור זמן אחר לקרוא קריאת שמע? ואם היה בדיוק זמן קריאת שמע ויעקב לא רצה להפסיד אותו, הן גם יוסף ידע זאת ומדוע לא תאם שהפגישה תתרחש בזמן אחר? נראה אפוא שיעקב בחר לקרוא קריאת שמע במקום לחבק את יוסף על מנת להעביר ליוסף מסר כלשהו. הבנה זו מתחדדת עוד יותר לאור דברי המדרש (כלה רבתי ג'):

"יוסף רצה לנשקו ולא נתן לו והוא לא נשקו ליוסף, אמר, אולי מפני שהיה בגלות נשים נשקו אותו מפני יופיו". המדרש אומר בפירוש שיעקב נמנע במתכוון מלנשק את יוסף מכיוון שחשש לרמתו המוסרית. אכן, הייתה לו סיבה כבדה לחשוש: את השאלה אותה שאלנו את עצמנו, מדוע לא ניסה יוסף ליצור קשר עם בית אביו, יכול היה גם יעקב לשאול את עצמו. מדוע בחר יוסף לשמר את הניתוק ממשפחתו? יתרה מזאת, מנעמי השלטון גרמו לרבים וטובים להיכשל, ובמיוחד ניתן היה לחשוש על יוסף שמחלומותיו היה נראה שהוא אינו אדיש אליהם.

בהמשך מערכת היחסים של יעקב עם יוסף רואים מקרים נוספים בהם יעקב הסתייג ממעשיו של יוסף במידה זו או אחרת. נדון במקרים אלה בהמשך דברינו. נזכיר כאן את הבולט מבין המקרים⁴: כאשר יעקב רצה לברך את בני יוסף סרה ממנו פתאום השכינה והוא נבעת ושאל: "מי אלה?". יוסף השיב "בני הם אשר נתן לי אלוקים בזה" (בראשית מ"ח ח'-ט'). רש"י (על אתר) מביא בפירושו את דברי המדרש: "וַיֹּאמֶר מִי אֱלֹהִים: מֵהֵיכָן יֵצְאוּ אֵלֶיךָ שְׂאִינִים רְאוּיִים לְבִרְכָה. בְּזֵה: הֲרָאָה לּוֹ שֵׁטֶר אִירוּסִין וְשֵׁטֶר כְּתוּבָה וּבִקְשׁ יוֹסֵף רַחֲמִים עַל הַדָּבָר וְנָחָה עָלָיו רוּחַ הַקּוֹדֵשׁ". לפי דברי המדרש, יעקב חשד במוצא בניו של יוסף עד כדי כך שיוסף נאלץ להראות את שטר כתובתו על מנת לרצות אותו.

כיצד מתיישבים מקרים אלה עם האידיליה המקובלת ביחסו של יעקב ליוסף? האם יעקב חשד ביוסף עד יומו האחרון? ומדוע לא בטח בו כאשר נוכח מספר פעמים שיוסף שמר על תומתו במצרים?

³ נציין שאם נקבל את דברי המדרש כפשוטם, עולה שאלה קשה נוספת: אם אכן חטא יוסף בכך ששימר את הניתוק ממשפחתו וציער את אביו, מדוע חז"ל לא העבירו ביקורת על זה ובחרו להעביר ביקורת על רגשותיו של יוסף שלא היו מהוגנות מספיק? כלום אין גרימת הצער לאביו במתכוון חמורה לאין ערוך?

⁴ תיאור המקרה מוצג לפי פירוש רש"י על אתר.

בשאלות אלה ואחרות נעסוק במאמר. ננסה לבנות הסבר כולל של מערכת היחסים בין יעקב ליוסף שיענה על כל השאלות שהעלנו ואף יישב את המדרשים שהבאנו עם ההבנה המקובלת של יחסי יעקב ויוסף ועם מדרשים אחרים הנראים כסותרים אותם.

חלק א' - יחסו של יוסף ליעקב

פרק א' - האם שמח יוסף על הניתוק מבית אביו?

בהקדמה ראינו שלפחות לפי חלק מהפירושים יוסף קרא את שם בנו הבכור, מנשה, על שם שכחת (נשיית) בית אביו⁵. לא נובע מכאן בהכרח שיוסף שמח על הניתוק מבית אביו. גם משה רבנו קרא לבנו הבכור גרשום על שם גלותו, והוא בוודאי לא שמח עליה. אולם המדרש שהבאנו בהקדמה מאשים את יוסף בבירור בכך שהוא שמח על הניתוק מבית אביו. ננסה להתבונן בפסוקים ובמדרשים המתארים את חיי יוסף במצרים ולראות האם ניתן להביא מהם ראיה לכאן או לכאן.

הדבר הראשון שעולה בבירור מהפסוקים הוא שגם אם יוסף שמח על הניתוק ממשפחתו, הוא בוודאי לא ראה בו ניתוק מאלוקיו, וודאי שהוא לא שאף לניתוק כזה. יוסף השתדל להזכיר את האלוקים בדבריו ואף הכריז בגלוי "את האלוקים אני ירא" (בראשית מ"ב י"ח). גם המדרש המאשים את יוסף מכניס בפי יוסף את המילים "ברוך המקום שהשכיחני בית אביו" - כלומר גם לפי מדרש זה יוסף ממשיך להאמין בה' כמקודם. מדרשים רבים אחרים מפליגים בתיאור צדקתו של יוסף במצרים ושמירת המצוות בזמן שהייתו שם. יוצא אפוא, שמוסכם על כולם שגם אם רצה יוסף להתנתק מבית אביו לא היה זה על מנת להתחבר לתרבות המצרית אלא על מנת לעבוד את ה' ולהמשיך בדרך אבותיו בעצמו⁶.

יתר על כן, יש מספר מדרשים מהם עולה במפורש שיוסף הצטער על הניתוק ממשפחתו ואף התאבל עליו. על מילות הפסוק "וישתו וישכרו עמו" (בראשית מ"ג ל"ד) הבאות כחלק מתיאור הפגישה בין יוסף לבין האחים מביא רש"י את דברי המדרש (בראשית רבה צ"ב ה') "ומיום שמכרוהו לא שתו יין ולא הוא שתה יין ואותו היום שתו". יוצא מדברי המדרש שיוסף התאבל על הניתוק מאחיו עד כדי כך שבמשך כל עשרים ושתיים שנות הניתוק הוא נמנע מלשתות יין⁷.

מדרש נוסף המורה על רצונו של יוסף להישאר חלק ממשפחתו מובא בגמרא (סוטה ל"ו ע"ב): "ותתפשהו בבגדו לאמור וגו'. באותה שעה באתה דיוקנו של אביו ונראתה לו בחלון, אמר לו יוסף עתידין אחיך שיכתבו על אבני אפוד ואתה ביניהם רצונך שימחה שמך מביניהם...". לפי המדרש,

⁵אבן עזרא (וראה באבי עזר שם) וספורנו פירשו שהמילה "נשני" באה מגזרת שכחה. לעומתם, רש"י (בראשית ל"ב ל"ג) הסביר ש"נשני" הוא לשון קפיצה. אולם אפשר שגם לשיטת רש"י כוונת המילה זהה ומורה על הניתוק של יוסף מבית אביו.

⁶יש לציין שקיים הגיון בהבנה שיוסף רצה להתנתק מאחיו כדי שיוכל לשמור מצוות כראוי, מכיוון שהוא חשב אותם לחוטאים: לדידו, הם עברו על "אבר מן החי", השפילו את בני השפחות, היו חשודים על העריות (רש"י בראשית ל"ז ב') ומעל כל זה, מכרו אותו לעבד. אם כן הם לא היו ממשיכים ראויים לדרכם של אברהם יצחק ויעקב ואפשר שהיה על יוסף להתרחק מהם, ולו מדין "התרחק משכן רע ואל תתחבר לרשע". ועוד נדון באפשרות זו בהמשך דברינו.

⁷ניתן לשאול על הבנה זו, אם כן למה יוסף והאחים שתו יין לפני שיוסף התוודע אל האחים? על יוסף נראה לענות שמכיוון שכל האחים היו לפניו הוא ראה בכך את סוף הניתק ולגבי האחים שטרם ידעו שהוא יוסף, ראה בפירוש שפתי חכמים (על אתר) שמתייחס לשאלה זו.

הדבר שמנע את יוסף מלחטוא בשעת ניסיונו הקשה היה אי רצונו להימחות מקרב משפחתו, ואפילו מקרב אחיו.⁸ מדרש זה מעיד על כך שרצונו של יוסף היה דווקא להישאר חלק ממשפחתו וכל כך חזק היה רצון זה בעיניו עד שהוא עזר לו להתמודד עם ניסיון שאך מעטים יכולים היו לעמוד בו.⁹

יוצא אפוא מהמדרשים שהבאנו, שלא די שיוסף המשיך לשמור מצוות במצרים וכלל לא חשב להתנתק מעבודת ה', ולא די שהוא הצטער על הפרידה מאחיו והתאבל עליה, אלא שחזק היה רצונו להישאר כלול במשפחתו. האם יוכלו מדרשים אלה להתיישב עם המדרש לפיו יוסף שמח על הניתוק ממשפחתו? בכך נדון בפרקים הבאים.

פרק ב' - משימתו הרוחנית של יוסף במצרים

כאשר יוסף הגיע למצרים, הוא מצא את עצמו במציאות חדשה ולא מוכרת לגמרי. נער בן שבע עשרה, בן טובים, שנותק לפתע ממשפחתו ואולץ לחיות חיי עבד. ברמה הגשמית, כפי שרואים מהפסוקים, יוסף היטיב להסתגל למצבו החדש. מעמדו נסק במהירות ומלבד פרשת אשת פוטיפר והנפילה שבעקבותיה, פרשת חייו במצרים הייתה רצופה הצלחות. אולם מלבד הצד הגשמי, מעמדו החדש של יוסף העמיד אותו בפני שאלה רוחנית: מה צריכה להיות דרכו בעבודת ה' כעת, כאשר הוא מנותק ממשפחתו? עד למכירה הוא היה יכול להסתופף בצילו של יעקב, ללמוד ממנו תורה ולהכפיף את עצמו למרותו. כעת כל האפשרויות האלה ניטלו ממנו: הוא לא היה יכול ללמוד עוד תורה ונאלץ להסתפק בחזרה על מה שלמד עד אז, ובעיקר - לא הייתה ליזו כל דמות מדריכה ומחנכת והוא נאלץ לבחור את דרכו בכוחות עצמו. כפי שראינו, הוא בחר להמשיך בשמירת מצוות, אולם בכך אין די. היה עליו לקבוע לעצמו מהי מטרתו בחיים כעת, כאשר הוא בודד ומנותק ממשפחתו. האם ראה במצבו שליחות מיוחדת? ואם כן - איזו? כמובן, לא נוכל לקבוע זאת בוודאות אולם ננסה להתבונן במעשיו של יוסף במצרים כפי שהם באים לידי ביטוי בפסוקים ובמדרשים ולבדוק האם ניכרת בהם מגמה כלשהי.

מגמה בהתנהגותו של יוסף שעולה בבירור מהפסוקים היא הזכרת שם ה' פעמים רבות בדבריו. לפני שיוסף פתר את חלומותיהם של שר המשקים ושר האופים הוא אמר להם "הלוא לא לוקים פתרוניכם" (בראשית מ' ח'), לפני פתירת חלום פרעה יוסף אמר "בלעדי אלוקים יענה את שלום פרעה" (בראשית מ"א ט"ז). מעל הכל, הוא הכריז באזני אחיו "את האלוקים אני ירא" (בראשית מ"ב י"ח). נראה שבין כל הדמויות בתנ"ך, אצל יוסף מודגשת יותר מכולם ההתייחסות לקב"ה בכל דבריו ומעשיו.

⁸ דברי המדרש לא הובאו כאן בשלמותם. וראה בהמשך הדברים בגמרא שם.

⁹ נציין בשולי הדברים, שאפשר שהתגלות דיוקנו של יעקב והדברים אותם יעקב אמר, לפי המדרש, לא רק שלא הקלו על ניסיונו של יוסף אלא אף העצימו אותו. עשויה הייתה לעלות בראשו המחשבה: כלום יעקב מאיים עלי בכך שלא אחשב במניין אחי? וכי כבוד גדול הוא להיחשב במניינם? הן, כפי שאמרנו לעיל, בעיני יוסף היו האחים חוטאים, בוודאי לאחר מכירתו, ואפשר היה לחשוב שגם אם ייכשל בניסיונו בוודאי לא יהיה גרוע מהם! אם כן, היה בדבריו של יעקב עלבון לא מעט! אולם יוסף הצליח להתגבר גם על רגשות אלה והרצון להימנות בין ממשיכי דרכם של האבות (ששמם חרוט על אבני האפוד) עזר לו להתגבר על הניסיון ולא לחטוא.

מדברי המדרש (במדבר רבה י"ד ג') נראה שמגמת יוסף בהזכירו את ה' בכל מעשיו הייתה לא רק להדגיש את אמונתו שלו אלא גם להשפיע על אחרים :

"יוסף מברך להקב"ה על כל דבר ודבר שהיה עושה והיה אדוניו רואה אותו מלחש בפיו, והיה אומר לו: מה אתה אומר? הוא משיבו ואומר: מברך אני לקב"ה, אמר לו אדוניו: מבקש אני לראותו, אמר לו יוסף: הרי חמה שהיא אחד מכמה שמשים שלו ואין אתה יכול להסתכל בו, והיאך תוכל להסתכל בכבודו?...". מדרש נוסף (בראשית רבה פ"ז ח') מראה שאף בשעת ניסיונו הקשה עם אשת פוטיפר יוסף "ניצל את ההזדמנות" להורות לאשת פוטיפר על גדולת ה':

"...הכניסה אותו מחדר לחדר ומקיתון לקיתון עד שהעמידה אותו על מיטתה, והייתה ע"ז שלה חקוקה למעלה הימנה ונטלה סדין וכסתה פניה [של ע"ז], אמר לה, את זה את מכסה שאת מתביישת ממנה, מי שכתוב בו "עיני ה' משוטטות בכל הארץ" על אחת כמה וכמה".

ממדרשים אלה רואים שיוסף התאמץ לפעול להגדלת שם ה' בעיני המצרים. כאשר יוסף התמנה למשנה למלך מצרים נקרתה בדרכו האפשרות להרחיב את פעולתו מהשפעה על חוג האנשים איתם הוא בא במגע ישיר להשפעה על כל מצרים. כפי שמתאר המדרש (בראשית רבה צ"א ה') המובא בדברי רש"י (בראשית מ"א נ"ה), יוסף לא היסס לנצל את ההזדמנות:

"כיוון שחזק הרעב בארץ נתקבצו המצרים ובאו אל יוסף, אמרו לו תנה לנו לחם, אמר להם אלוקי אינו זן את הערלים לכו ומולו את עצמכם ואתן לכם, הלכו להם אצל פרעה והיו צועקים ובוכים לפניו, אמר להם: שוטים, לא כך אמרתי תחילה עבדהו וקנו לעצמכם תבואה, וכי לא כך היה קורא לכם, הווי יודעים שהרעב בא, אתם פשעתם בנפשותיכם! אמרו לו: כל תבואה שהייתה בביתנו הרקיבה ואף פת שהייתה בסל הרקיב, אמר להם: אם גוזר על התבואה ונרקבת, שמא יגזור עלינו ויהרגנו, לכו אל יוסף אשר יאמר לכם תעשו"¹⁰. מדרש נוסף (בראשית רבתי 712) מסביר שאף פעולה אחרת אותה ביצע יוסף כמשנה למלך מצרים, הכרחת העם להביא לאוצר המלך את הצאן בתמורה ללחם (בראשית מ"ז ט"ז), נבעה מרצונו להרחיק את המצרים מע"ז: "הבו מקניכם - מפני שהמצרים עבדים למקנה, הוא חשב לבטל ע"ז מהם".

מכלל המדרשים שהבאנו נראה שיוסף שאף להגדיל את שם ה' בקרב מצרים וככל שגדל מעמדו במצרים כך גדלה אפשרות ההשפעה שלו על הציבור המצרי והוא לא היסס לנצל זאת¹¹.

אפשר, שבכך ראה יוסף את שליחותו המיוחדת במצרים. אם נתבונן בהתנהלותו של יוסף כפי שהבאנו אותה לעיל, היא מזכירה במידה רבה את התנהלותו של אברהם. ניתן לראות זאת בדברי מדרשים רבים. נביא כאן אחד מהם, הדומה במיוחד למדרשים שהבאנו לעיל על יוסף:

"...והקריא אברהם אבינו לשמו של הקב"ה בפי כל עובר ושב. כיצד? לאחר שאכלו ושתו עמדו לברכו, אמר להם: וכי משלי אכלתם? משל אלוקי עולם אכלתם, הודו ושבחו וברכו למי שאמר והיה העולם" (סוטה י" ע"ב).

¹⁰ נציין שראוי לעיין מדוע היה חשוב ליוסף שהמצרים ימולו את עצמם, הרי כגויים כלל לא שייכת בהם מילה. על כל פנים, יוסף הבהיר בדבריו שהסיבה לציווי למול היא שמקור האוכל הינו מה' ורק בתנאי זה ה' יהיה מוכן לזון אותם, וזה עשוי לחזק את אמונתם של המצרים בכוחו של הקב"ה.

¹¹ אפשר לסכם את דרכו של יוסף במשפט אחד מדברי הראי"ה קוק (שמועות ראיי"ה וישב עמ' פ"ג): "ואמר [יוסף]: שמני אלוקים לאדון על כל מצרים, פירוש - עכשיו אלוקים הוא אדון על מצרים". כלומר, יוסף הרגיש שהגדלת מעמדו במצרים הובילה להגדלת שם ה' בעיני המצרים.

אם נתבונן במצבו של יוסף, לפחות מנקודת ראותו של יוסף עצמו, נראה שהוא מזכיר לא במעט את מצבו של אברהם. יוסף ראה את עצמו כממשיך בדרכם של האבות ולכן כאשר הוא מצא את עצמו בודד במקום זר הוא החל לנהוג שם בדרך האבות: להפיץ את האמונה בה' בקרב תושבי המקום. אפשר אף שיוסף ראה בהורדתו למצרים שליחות מיוחדת של ה' על מנת להגדיל את שם ה' בעולם ולכן הוא ייחס חשיבות גדולה למשימתו זו¹².

דבר נוסף שעשוי היה להגדיל את חשיבות השליחות בעיני יוסף היה המחשבה כי יתכן שהוא היחיד עליו מוטל התפקיד להמשיך בדרכם של האבות. באותו הזמן עוד לא היה ידוע שכל שנים עשר השבטים יהיו ממשיכי דרכו של יעקב¹³. לפיכך, אפשר היה לחשוב שכמו שבדורות הקודמים (יצחק ויעקב) רק אחד הבנים המשיך בדרכו של האב, כך גם כאן יהיה ממשיך יחיד לדרך. מחשבה זו הייתה עשויה להתחזק בקרבו של יוסף בעקבות דעתו על מעשי אהיו. עוד לפני המכירה יוסף חשב שאהיו חוטאים והביא את דיבתם רעה אל אביהם (בראשית ל"ז ב'). לאחר המכירה דעתו עליהם הייתה יכולה רק להחמיר. גם החלומות אותם יוסף חלם רמזו על מעמדו המיוחד והבכיר. ייתכן אפוא שיוסף חשב שעליו בלבד מוטלת המשימה להמשיך בדרך האבות, ועל כן הוא הפנה את כל מאווייו למשימה זו.

ההרגשה שיוסף הוא היחיד עליו מוטלת המשימה להגדיל את שם ה' במצרים הייתה עשויה להתחזק גם בעקבות מחלוקת יסודית בין יוסף לבין שאר האחים (בראשות יהודה) בשאלה מהי הדרך בה עם ישראל אמור לפעול ולהשפיע בעולם. מחלוקת זו מבוארת בדברי הראי"ה קוק (שמועות ראי"ה וישב עמ' פ"ג):

"והנה השבטים שהיו צריכים לקבוע דרך של קדושת ישראל בעולם, ובייחוד יהודה ויוסף, היו מחולקים בשיטה, יוסף אמר כי קדושת ישראל היא ללמד לטועים בינה, להתערב בגויים וללמדם דרכי ה', כדברי הנביא "אפרים בעמים הוא יתבולל", להביא קדושה גם לאומות העולם, ואמר: "שמני אלוקים לאדון על כל מצרים", פירוש: עכשיו אלוקים הוא אדון על מצרים. יהודה אמר כי קדושת ישראל צריכה להיות נפרדת מן הגויים. "עם לבדד ישכון", כי פן ויתערבו בגויים וילמדו ממעשיהם".

בעקבות מחלוקת זו, יוסף הבין כי הוא היחיד בין בני יעקב שרוצה לפעול בקרב הגויים ולהשפיע עליהם ולכן הוא היחיד שעשוי להביא לקידוש ה' בקרב הגויים בדרך זו. יתרה מכך, בהמשך דבריו מסביר הראי"ה קוק שמכירת יוסף על ידי יהודה נועדה בעצם לבדוק האם דרכו של יוסף תצלח - האם הוא יצליח לקדש שם שמים כאשר הוא ימצא את עצמו בין האומות. לכן היה זה חשוב במיוחד ליוסף להצליח בדרכו ולקדש את שם ה' במצרים.

¹² ניתן להביא ראיה ברורה לכך שיוסף סבר שהקב"ה הורידו למצרים לשם שליחות מיוחדת מדברי ספר הישר (פרשת וישב) בתיאור פרשת מכירת יוסף: "... ויעברו אפרתה ויגיעו עד קבר אמו ויפול יוסף על קבר אמו ויבכה ויצעק, וישמע יוסף קול מדבר אליו: אל תירא כי ה' עמך, לך מצרימה...". אולם מכיוון שמקורו ומעמדו של מדרש זה אינם ברורים ולא מצאתי מקבילות לדבריו במדרשים האחרים, הבאתי מדרש זה רק בשולי הדברים.

¹³ כפי שנראה במדרש אותו נביא בחלקו השני של המאמר, אף יעקב עצמו השתכנע בכך רק בשלב מאוחר מאוד, כאשר כבר היה עם יוסף במצרים.

בשולי דברינו בפרק זה נביא מדרש נוסף שעוסק בתקופה מאוחרת יותר, אותו נוכל להבין לפי שיטתנו.

תיאור השעבוד של בני ישראל במצרים מתחיל בפסוק "ויקם מלך חדש על מצרים אשר לא ידע את יוסף" (שמות א' ח'). רש"י בפירושו מביא את המחלוקת בגמרא (סוטה י"א ע"א) האם היה זה מלך חדש ממש או שהמלך הקיים שינה את דרכו. על המילים "אשר לא ידע את יוסף" פירש רש"י "עשה עצמו כאילו לא ידע". ההבנה הפשוטה בדבריו היא שהמלך התכחש ליוסף ולכל הטוב אותו יוסף עשה למצרים והחליט לגמול לעמו של יוסף רעה תחת טובה.

כפיות טובה זו הינה מצערת אך לא מפתיעה - הכרת טובה לא תמיד הייתה נפוצה בין האומות. אולם לאור המדרשים שהבאנו לעיל לפיהם דמותו של יוסף עוררה במצרים פחד ("אם גוזר על התבואה ונרקבת, שמא יגזור עלינו ויהרגנו") פחות ברור כיצד העיזו המצרים לפגוע כך בעמו של יוסף. נציין שהרעיון שיוסף עורר במצרים פחד רחוק מלהיות בלתי סביר: המצרים הכירו את יוסף כפותר חלומות המסוגל לנבא את העתיד ומדבר בשם האלוקים שלו, אלהות אותה לפחות רוב המצרים לא הכירו. נזכור שהחברה המצרית באותה תקופה הייתה חברה אלילית בה היה מעמד גבוה למכשפים. לאור זה, סביר להניח שהמצרים חשבו את יוסף לסוג של מכשף רב עוצמה שיש בידי האלהות שלו כח גדול¹⁴. על כן, הרי זה מפתיע שכבר לאחר תקופה קצרה העיזו המצרים לפעול בכפיות טובה כלפי יוסף (לעשות עצמם כאילו לא ידעו אותו) ובכך להסתכן בנקמת אלוהיו.

האם אכן נהגו המצרים כלפי יוסף בפיות טובה? מההבנה המקובלת בפסוקים נראה בבירור שכן. אולם מדברי המדרש שנביא כעת עולה שאפשר שהמצב כלל לא היה כך: "לא נשתעבדו בניו של יוסף במצרים אלא היו בעלי תריסין ובעלי מלחמות" (מדרש שוחר טוב פ"א ז'). לפי המדרש, בניו של יוסף הופלו לטובה לעומת בני ישראל ועליהם לא חלה גזירת השעבוד (לפחות לא בכל חומרתה). אולם מכאן רואים שפרעה אשר גזר את הגזירות לא שכח את יוסף ודווקא זכר לגמול חסד עם זרעו (אולי כדי להימלט מנקמת אלוקי יוסף כפי שהסברנו קודם) ורק את שאר בני ישראל להם הוא לא היה חייב ישירות שום דבר הוא שיעבד! מה אפוא כוונת המילים "אשר לא ידע את יוסף"?

לפי דברינו נוכל להסביר שהמלך החדש (או המתחדש) כלל לא התנגד ליוסף האיש ולא התכחש לטובה אותה הוא עשה למצרים. הדבר לו התנגד המלך היה הדבר אותו יוסף סימל בכל התנהגותו - רצונו להחיל את שם ה' על מצרים. המלך החדש רצה לפגוע בעם ישראל ולהתעלם מהדבר אותו יוסף לימד את המצרים - ה' הוא אלוקים גדול ואין זה כדאי לנסות לפגוע בו¹⁵.

¹⁴ נציין שלפי המדרש (בראשית רבה פ"ו ה') פוטיפר חשב שהצלתו של יוסף נובעת מהיותו מכשף עד שראה "שה' איתו" (או אולי כפי שראינו במדרש אחר, עד שיוסף הסביר לו על גדולת ה').

¹⁵ נציין שלמרות שהפגיעה לא הייתה ישירות בבני יוסף נזהר המלך לא לעשות אותה בבת אחת אלא בשלבים - תחילה גזירת עבודה בפרך, אח"כ ציווי בסתר למיילדות להרוג את הזכרים ורק אח"כ ציווי לכל העם. הרמב"ן מפרש שאחת הסיבות להדרגה היא שהמלך חשש שהעם לא יניח לו לקיים את הגזירה אם היא תהיה קשה ופתאומית מדי. ולפי דברינו נוכל להוסיף שהעם עוד חשש מנקמתו של אלוקי יוסף ולכן נזקק המלך למהלך ההדרגתי.

הדברים מתאימים למדרש מפורסם אותו מביא רש"י בפירושו לפסוק ט':
"הבה נתחכמה לו. להם לא נאמר אלא לו. א"ר חמא ב"ר חנינא אמר בואו ונתחכמה לאלוקיהם של אלו. נדונם בחרב? כבר כתיב "ובחרבו את כל בשר". לא נדונם אלא במים שכך נשבע הקב"ה שאין מביא מבול לעולם..." (שמות רבה א' י"א). נראה שהסבר המדרש הוא כדברינו - פרעה רצה לפגוע בעם ישראל אך פחד מעונשו של הקב"ה (אולי בעקבות מה שלמדו המצרים מיוסף), ולכן הוא חיפש דרך להתחכם כך שיוכל לפגוע בעם ישראל מבלי להיענש¹⁶.

ראיה לדברינו נוכל לראות בתרגום אונקלוס על הפסוק "ויקם מלך חדש על מצרים". אונקלוס מתרגם "וקם מלכא חדתא על מצרים דלא מקיים גזרת יוסף"¹⁷. לפי פירוש זה, המלך החדש לא התכחש ליוסף עצמו אלא רק ל"גזירתו". מהי הגזירה עליה מדבר התרגום? הרי גם אם המלך החדש החליט לבטל אי אלו חוקים כלכליים אותם קבע יוסף אין שום קשר בין זה לבין שעבוד בני ישראל? נראה שהסברו של אונקלוס מתאים לדברינו - גזירת יוסף היא החוקים אותם יוסף קבע שמטרתם הייתה להרחיק את המצרים מע"ז ולקרבתם לאמונה בה'. המלך החדש סרב לקיים חוקים אלה¹⁸ כחלק מרצונו להילחם בקב"ה, ואף גזירת השעבוד הייתה חלק מתכנית זו.

פרק ג' - גילוי קשריו המשפחתיים של יוסף כגורם מפריע להשפעתו של יוסף במצרים

בפרק הקודם ראינו שמגמתו של יוסף במצרים (או לפחות אחת המגמות שלו) הייתה לפעול להגדלת שם ה' בקרב המצרים ולהרחקת המצרים מעבודה זרה. כמו כן ראינו שככל שגדל מעמדו של יוסף במצרים כך גדלה יכולתו להשפיע במישור הזה. אולם כיצד כל זה קשור לרצונו או אי רצונו של יוסף לשמור על קשר עם משפחתו?

בפרק זה נרצה לטעון שהסיבה בגללה יוסף לא יצר קשר עם משפחתו הייתה חששו של יוסף שגילוי קשריו עם משפחתו יפגע באפשרותו להשפיע על המצרים ובכך יכשיל את משימתו הרוחנית במצרים. עקב כך, למרות שיוסף הצטער על הניתוק ממשפחתו הוא לא ניסה ליצור עם משפחתו קשר מכיוון שראה בפעילותו במצרים שליחות אלוהית ולא ראה לעצמו זכות לפגוע בהצלחתה.

היבט אחד בו יכול היה גילוי קשריו המשפחתיים של יוסף לפגוע בסיכויי השפעתו על המצרים היה הבלטת היותו זר. מאז ומעולם (ועד עצם היום הזה) התנגדו עמים לכך שבני עמים אחרים יקבלו עמדות בעלות השפעה בתוכם. לפיכך, כפי שנראה בהמשך, נדרש יוסף להוכחה מיוחדת של כישוריו על מנת שהמצרים יסכימו להעניק לו מעמד בכיר. בהיבט זה, שמירת הניתוק ממשפחתו

¹⁶ התנהגותו של פרעה לפי מדרש זה דומה במידת מה להתנהגותו של בלעם הרשע. בלעם ידע שהקב"ה אינו רוצה שהוא יקלל את ישראל אבל ניסה למצוא הזדמנות כיצד יוכל לקלל את ישראל בלי לעבור ישירות על דברי הקב"ה. כך נראה מדברי המדרש (במדבר רבה כ' ט'): "כיוון שאמר לו הקב"ה "מי האנשים האלה עמך?", אמר אותו רשע, אינו יודע בהן, יש שעה שאינו יודע ואני אעשה בבניו כל מה שאני רוצה", וכן מדברי הגמרא (עבודה זרה ד' ע"א): "כמה זעמו של הקב"ה? רגע. ... ואין כל בריה יכולה לכוון אותה רגע חוץ מבלעם הרשע שכתוב בו "ויודע דעת עליון"...". לפיהם בלעם ניסה לכוון לרגע בו הקב"ה זועם על עם ישראל כדי שיוכל לקלל את העם.

¹⁷ גם התרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל מתרגם בדומה: "וקם מליך חדת כמין שרויא על מצרים דלא חכים ית יוסף ולא הלך בנימוסיו". לפי תרגום זה המלך החדש התכחש גם ליוסף עצמו וגם ל"נימוסיו" – חוקיו.

¹⁸ כך פירש בפירושו יונתן על התרגום (על אתר).

הייתה עשויה להועיל ליוסף במידת מה. כפי שרואים במספר מקומות בתנ"ך, בימי קדם מלכים שמחו לקבל בכירים מעמים אחרים שנאלצו להיפרד מעמם. לעיתים נבע הדבר מתוך תקווה שבעתיד אותם בכירים ימרדו במלכיהם ולאחר שיגיעו לשלטון, יכירו טובה למלך שאירח אותם. במקרים אחרים נבע הדבר מרצון לזכות באדם "מוצלח" שיישאר בארצו של המלך המארח. כך, כאשר דוד ברח מפני שאול, הוא זכה למעמד בכיר אצל אכיש מלך גת שאף העניק לו עיר לשלוט בה מכיוון שהשתכנע כי דוד "הבאש הבאיש בעמו בישראל והיה לי לעבד עולם" (שמואל א' כ"ז י"ב). דוגמה בולטת אף יותר היא הדרך מזרע המלוכה האדומי שברח אל פרעה לאחר שדוד המלך הכה את האדומים (מלכים א' י"א י"ד-כ"ב). הדרך זכה למעמד בכיר במצרים עד כדי כך שהוא התחתן עם גיסתו של פרעה ובנו גדל בבית פרעה. פרעה אף ניסה לשכנע אותו להישאר במצרים ולא לחזור לארצו. אפשר שיוסף קיווה שהסתרת קשרי המשפחה שלו תסייע בידו לזכות למעמד דומה במצרים ועל כן חשוב היה בעיניו שיימשך ניתוקו ממשפחתו.

היבט שני לצורך של יוסף להסתיר את קשרי משפחתו הינו בעצם המשך של ההיבט הראשון. מבחינת מוצאו, יוסף לא היה סתם זר מבחינת המצרים, הוא היה עברי, ממשפחתם של אברהם, יצחק ויעקב. המצרים כבר פגשו פעם במשפחה זו, בימי אברהם. אז, פרעה ניסה לקחת את שרה לביתו והוא וביתו נענשו על כך בנגעים גדולים. הסיפור אף לא נגמר בהשלמה: לעומת אבימלך מלך פלישתים שבמצב דומה אמר לאברהם "הנה ארצי לפניך בטוב בעיניך שב" (בראשית כ' ט"ו), פרעה גירש את אברהם מארצו: "ועתה הנה אשתך קח ולך" (בראשית י"ב י"ט). אם כן, אם המצרים זכרו את משפחתו של אברהם, לא היה יחסם אל המשפחה טוב כל כך. היחס השלילי של המצרים אל העברים מוזכר גם בפסוקים:

"...כי לא יוכלון המצרים לאכול את העברים לחם כי תועבה היא למצרים" (בראשית מ"ג ל"ב)¹⁹. לפיכך, ברור שהדגשת היותו של יוסף עברי עשויה הייתה להזיק למעמדו במצרים.

עובדת היותו של יוסף עברי במקורו הייתה ידועה למצרים. יוסף עצמו הזכיר אותה בעקיפין ("כי גנב גונבתי מארץ העברים"), ואף אשת פוטיפר ושר המשקים הזכירו אותה (בראשית ל"ט י"ד, ל"ט י"ז, מ' ט"ו, מ"א י"ב). מהמדרש נראה ששר המשקים ניסה להשתמש בעובדה זו כדי לפגוע במעמדו של יוסף:

"אמר רשב"ג ארורים הרשעים שאין עושים טובה שלמה. נער - שוטה. עברי - שונא. עבד - שכך מוכתב בסקרידין של פרעה שאין עבד מולך...". (בראשית רבה פ"ט ט"ז)²⁰. לפי המדרש, שר המשקים הזכיר את מוצאו של יוסף כדי לפגוע בסיכוייו של יוסף לעלות לגדולה. נראה שגם כאשר פרעה רצה למנות את יוסף למשנה למלך, עובדת היותו של יוסף עברי הקשתה על המינוי. פרעה נימק את מינויו של יוסף בפני עבדיו:

¹⁹ ניתן היה לומר שהפסוק אינו מביע איבה מוחלטת אלא רק עניין טכני הקשור לסעודה בלבד (למשל, בעקבות תרגום אונקלוס, מכיוון שהעברים אכלו בשר והמצרים עבדו את הבהמות) אולם המדרשים (שאחד מהם יובא בהמשך) והמפרשים הסבירו שהפסוק מייצג איבה מוחלטת.

²⁰ מדרש זה מובא גם בפירוש רש"י (בראשית מ"א י"ב), בשינוי קטן. בגרסה המובאת ברש"י, היחס למילה "עברי" הוא מרוכך מעט יותר - "אפילו שפתינו אינו מכיר", וזה מתאים יותר להדגשת היותו של יוסף זר, בדומה להיבט הראשון שהבאנו לעיל.

"ויאמר פרעה אל עבדיו הנמצא כזה איש אשר רוח אלוקים בו" (בראשית מ"א ל"ח). הרמב"ן (על אתר) מסביר שפרעה ראה צורך לקבל את אישורם של עבדיו למינוי מכיוון שחשש בעקבות היותו של יוסף עברי:

"בעבור שהיה עברי והם שנואי נפש המצריים, לא יאכלו מגעם ולא יתחברו עמהם, כי טמאים הם אצלם, על כן לא רצה למנותו משנה בלא רשותם, ולכך אמר להם שלא ימצאו מצרי כמוהו כי רוח אלוקים בו. ואחרי שהודו, אמר ליוסף... " לפי דבריו, היותו של יוסף עברי הקשתה על המינוי עד כדי כך שפרעה נזקק לאישור של עבדיו ולהדגשת תכונותיו המיוחדות של יוסף²¹ כדי לאשר את מינויו²².

נראה שבהיבט הזה חידוש הקשר בין יוסף למשפחתו עלול היה להזיק במיוחד. לפי מה שראינו, היותו של יוסף עברי במקורו היוותה עילה לניסיונות לפגוע במעמדו. אולם אם היה מתגלה שלא די שיוסף היה קשור פעם לעברים אלא שהוא מהווה חלק מ"עם" העברים העוין למצרים גם בהווה המצב היה חמור לאין ערוך. כיצד יכול היה פרעה לנמק את מינויו של נציג העם האויב לתפקיד המשנה למלך, גם אם הוא המתאים ביותר לתפקיד? כיצד ניתן היה לסמוך על יוסף שיהיה נאמן למצרים ולא למשפחתו שנחשבה בקרב המצרים לאויב? לכן נראה שעל מנת להקטין את האיבה והחשדנות הבסיסית של המצרים כלפיו יוסף היה מוכרח לשמור על הנתק ממשפחתו²³.

היבט שלישי בצורך של יוסף לשמור על הניתוק ממשפחתו הינו מפתיע במקצת. אם נחזור לדבריו של שר המשקים על יוסף אותם הבאנו לעיל, נראה שדבר נוסף אותו הוא אמר כדי לפגוע ביוסף הוא שיוסף היה **עבד**. לפי המדרש שהבאנו, שר המשקים אמר זאת מכיוון שלפי החוק המצרי עבד לא יכל להתמנות למלך (וכנראה גם לא למשרה בכירה שכן לא נראה ששר המשקים חשב שפרעה יוותר על כיסאו לטובת יוסף). נזכור, שבאותה תקופה "עבד" לא היה רק תיאור למצב הנוכחי אלא מעמד חברתי. העבדים היו המעמד הנחות בחברה ובן המעמד הזה לא היה יכול להתמנות לתפקיד בכיר. יוסף הגיע למצרים כעבד ולכן נחשב לבן המעמד הנחות, כפי שטרחו אשת פוטיפר

²¹ לפי דברי המדרש (בראשית רבה צ' א') פרעה אמר לעבדיו שגם אם יחפשו בכל העולם כולו, לא ימצאו מועמד מתאים לתפקיד כמו יוסף. נראה מכאן שאם הייתה למצרים אפשרות למנות לתפקיד זר שאינו עברי, הם היו מעדיפים זאת על פני מינויו של עברי.

²² נציין שאפשר שגם אחרי מינויו של יוסף לתפקיד המשנה למלך היותו עברי גרמה לניכור מסוים של המצרים כלפיו. על הפסוק "וישימו לו לבדו ולהם לבדם ולמצרים האוכלים איתו לבדם כי לא יוכלון המצרים לאכול את העברים..." (בראשית מ"ג ל"ב) מפרש הספורנו שהמצרים שאכלו עם יוסף ואחיו לא אכלו ביחד עם יוסף עקב היותו עברי. לפי פירוש זה, גם בזמן היותו של יוסף המשנה למלך המצרים זכרו לו את עברו.

²³ נציין שגם כאן ניתן להביא סיוע לדברינו מדברי ספר הישר (ויגש) שמתאר את השיחה בין יוסף ליהודה: "ויירא יוסף מאוד פן יחריבו את ארץ מצרים ויצו את מנשה בנו: לך והזעק לי את כל גיבורי מצרים בסוסים וברגלים ובכל כלי זיין וילך מנשה ויעש כן, אך יוסף ציווה להם לאמור לא תגעו באחד מהם. וימהר יהודה וישלף חרבו ויצעק צעקה גדולה ומרה ותרגש מצרים מקול הצעקה ויפול גם פרעה מכסאו, וישלח פרעה אל יוסף לאמור: "להחריב את ארץ מצרים הבאת את העברים? מה לך בעבד הגנב, שלחחו וילך עם אחיו ולא נאבד ברעתם, ואם לא תחפץ לעשות את הדבר הזה, עזוב מעליך כל חמדתי ולך עמהם לארצם אם חפצת בהם". רואים מדברי המדרש, שפרעה חשש שמא יוסף יעשה יד אחת עם העברים נגד מצרים ואף הציע ליוסף לעזוב את מצרים אם הוא אכן תומך בעברים.

ושר המשקים להזכיר. לעומת זאת, אם הקשר בין יוסף למשפחתו היה מתחדש, היה נודע מעמדו האמיתי של יוסף וזה היה מציב אותו מיד במעמד הגבוה בחברה.²⁴

על פניו נראה שזו אמורה הייתה להיות סיבה עבור יוסף ליצור קשר עם משפחתו. אולם אם נתבונן היטב בדברים נראה שהמצב היה דווקא הפוך: לאחר שיוסף התמנה לתפקיד המשנה למלך (אז הייתה בידי לראשונה אפשרות מעשית ליצור קשר עם משפחתו), לא הייתה לו עוד שאיפה להתקדם למעמד בכיר יותר (בהנחה שהוא לא שאף להדיח את פרעה מכיסאו). שאיפתו הייתה, אם כן, להישאר בתפקידו כמה שיותר, משימה כלל לא פשוטה עבור שר באותם ימים. במצב כזה, חששו העיקרי לא היה מפני העם או השרים אלא מפני המלך שבידו היה להדיחו. המלכים, בכל התקופות, חששו מפני האפשרות ששריהם ימרדו בהם ולכן ניסו לצמצם את כוחם ולהחליפם לעיתים קרובות. מסתבר, שבמציאות הזאת היה יתרון גדול לכך שיוסף נחשב במצרים לבן מעמד העבדים: מכיוון שהיה נחשב שכן מעמד העבדים לא יכול לשאת במשרה בכירה, פרעה היה יכול לבטוח ביוסף יותר מאשר בשרים האחרים. הוא יכול היה לא לחשוש שיוסף בעצמו ימרוד בו, מכיוון שהעם לא יסכים לקבלו עליהם למלך, וגם יכול היה לא לחשוש שיוסף יצטרף למרד של אחרים שכן אז יוסף עשוי היה לאבד את מעמדו שניתן לו כחסד מיוחד על ידי המלך בניגוד לחוק המצרי. לכן אי גילוי מוצאו של יוסף סייע לשרידותו של יוסף בתפקידו הרם: פרעה העדיף שיהיה לידו עבד אותו הוא עצמו העלה לגדולה מאשר שר שעלול בעתיד למרוד בו.²⁵

מכל ההיבטים שהבאנו לעיל נראה שהייתה ליוסף סיבה רצינית לחשוש שאם יחודש הקשר בינו לבין משפחתו, הדבר יפגע קשות בסיכוייו של יוסף להשפיע במצרים, ובכך בסיכוייו להצליח במשימה הרוחנית שעמדה בפניו. נוכל לומר, שזוהי הסיבה בעטיה בחר יוסף לשמור על הניתוק ממשפחתו, על אף שהוא הצר והתאבל על הניתוק הזה. לפי הסבר זה מיושבים המדרשים שהבאנו בפרק הראשון: מצד אחד, יוסף אכן הצטער על הניתוק ממשפחתו. מצד שני, יוסף שמח על כך שהניתוק הזה אפשר לו להצליח במשימתו במצרים ואף הודה על כך לקב"ה.²⁶

²⁴ בהקשר זה ניתן להזכיר את דברי הגמרא (בבא בתרא ד' ע"א) שכאשר מלכות רומי חששה שהורדוס מתכוון למרוד בה (בעקבות בניין בית המקדש מחדש ע"י הורדוס), המלכות הזכירה להורדוס את מוצאו הנחות: "שלחו ליה: אם לא סתרתה אל תסתור, ואם סתרתה אל תבני, ואם סתרת ובנית - עבדא בישא, בתר דעבדין מתמלכין? אם זיינד עלך ספרך כאן לא רכא ולא בר רכא הורדוס עבדא קלניא מתעביד" (לא מלך ולא בן מלך אלא עבד שנעשה בן חורין מעצמו).

²⁵ נציין שיש מספר מדרשים המתארים וויכוחים סביב מוצאו של יוסף, לאחר שיוסף התמנה למשנה למלך. באחד המדרשים (מדרש אגדה בראשית מ"ט כ"ג) מסופר שפוטפר ערער על מעמדו הרם של יוסף בטענה שיוסף הוא עבד ובתגובה יוסף הוכיח לו שהוא ממשפחתה של שרה. ממדרש זה רואים שבמצבים מסוימים יוסף היה מוכן לחשוף את ייחוסו המשפחתי. אולם ניתן לענות על כך שבמדרש זה מדובר היה בוויכוח פרטי בין אנשים בודדים והדבר החשוב לעניין מעמדו של יוסף הוא שבעיני כלל המצרים (ואפילו כלל השרים) הוא עדיין היה נחשב לבן מעמד העבדים. כמו כן, נשים לב שהמדרש הזה קשור רק להיבט השלישי עליו דיברנו, בעוד שלעניין שני ההיבטים הראשונים עצם היעדר הקשר בין יוסף לבין משפחתו היה נחוץ ליוסף.

²⁶ ניתן היה לכאורה להקשות על כל דברינו, שהרי יוסף היה יכול לשלוח שליח בסתר לבשר ליעקב שהוא חי ולהסביר מדוע חשוב לו לשמור על הניתוק ממשפחתו וכך יעקב לא היה דואג ומעמדו של יוסף במצרים לא היה נפגע. אולם נראה שעקב מעמדו הבכיר יוסף לא יכול היה שלא לחשוש שצעד כזה ייודע מיד למצרים.

לסיום פרק זה נציין, שנראה שחששותיו של יוסף לא התממשו כאשר יוסף לבסוף נגלה בפני אחיו וחדש את הקשר עם משפחתו²⁷. מתואר בפסוקים: "והקול נשמע בית פרעה לאמור באו אחי יוסף וייתב בעיני פרעה ובעיני עבדיו" (בראשית מ"ה ט"ז). והסביר הרמב"ן (על אתר) שהסיבה בגללה שמחו פרעה ועבדיו היא שהתגלה מעמדו הגבוה של יוסף:

"כי היה להם הדבר לחרפה שימשול בהם איש נכרי עבד מבית האסורים יצא למלוך. ועתה בבוא אליו אחים נכבדים, ונודע כי הוא הגון להתייצב לפני מלכים, שמחו כולם בדבר".

נראה אם כן שאפשר שגם אם יוסף היה מחדש את הקשר עם משפחתו קודם לכן, הדבר לא היה מזיק למעמדו, ואולי דווקא להיפך²⁸. אולם את זאת יוסף לא יכול היה לדעת.

פרק ד' - מדוע המדרש מבקר את יוסף?

בפרק הקודם הסברנו כיצד השתלב אצל יוסף הצער על הניתוק ממשפחתו עם השמחה על כך שניתוק זה סייע להצלחת משימתו הרוחנית במצרים. לפי הסבר זה, שמחתו על הניתוק ממשפחתו, אותה הוא ביטא בקריאת שם בנו הבכור, הייתה רגש חיובי וראוי. מדוע, אם כן, המדרש אותו הבאנו בהקדמה מעביר על יוסף ביקורת בעקבות רגש זה?

נזכיר שוב את דברי המדרש:

"כיוון שראה יוסף את עצמו בכך התחיל אוכל ושותה מסלסל בשערו ואומר ברוך המקום שהשכיחני בית אבי". מהקשר הדברים במדרש ברור שהמדרש מעביר ביקורת על יוסף על כך שאכל ושתה וסלסל בשערו וגם על כך שבירך את ה' על שהשכיחו את בית אביו. נביא כאן מדרש מקביל בו נימת הביקורת נראית באופן ברור אף יותר:

"יוסף הרהר ואמר: כשהייתי בבית אבא היה אבא רואה איזה מנה יפה הייתה שם והיה נותנה לי, והיו אחי מכניסין בי עין רעה, עכשיו שאני כאן מודה אני לך שאני ברווחה. אמר לו הקב"ה: הטליס (בטלן)! חייד שאני מגרה בך את הדוב" (בראשית רבה פ"ז ג'). מדרש זה, שעוסק ככל הנראה באותה ביקורת על יוסף, מובא כסיבה למעשה אשת פוטיפר. כלומר, לא די שחז"ל ביקרו את יוסף על התנהגותו, הם אף סוברים שהוא נענש עליה בחומרה. מה אפוא היה הפגם בהתנהגותו של יוסף?

נראה לומר שהתייחסות חז"ל למעשי יוסף מדגימה עקרון שמופיע במספר מקומות נוספים. לעיתים עקב תנאים חריגים במציאות נדרש אדם לפעול בניגוד להתנהגות הרגילה והמקובלת על מנת להשיג מטרה חשובה. במקרים קיצוניים מצב כזה יכולה להיות "עבירה לשמה", כמו בדברי הגמרא (הוריות י' ע"ב) בעניין יעל אשת חבר הקיני. במצבים כאלה האדם נדרש לבצע עבירה ממש מכיוון שצורך השעה גובר על האיסור (מבחינה הלכתית). אולם יש גם מצבים קיצוניים פחות, בהם קיום מידות ראויות וכדומה מתנגש עם השגת מטרה נעלה. לעיתים, במקרים כאלה האדם אכן נדרש

²⁷ מהפסוקים נראה בבירור שיוסף לא התגלה לאחיו בצורה מתוכננת אלא לא הצליח להתאפק. לכן נראה שבאותה תקופה הוא עוד חשש שהתגלות לאחיו היא מסוכנת ושומר אותה לזמן מאוחר יותר.

²⁸ עם זאת, אפשר גם להסביר שרק לאחר שמעמדו של יוסף במצרים היה חזק מאוד ומצרים רבים חששו מפניו, גם התגלות משפחתו של יוסף לא הזיקה לו, ומכיוון שכן, אף הועילה. אפשר שאם המשפחה הייתה מופיעה בשלב בו מעמדו של יוסף היה נחות יותר והיה קל יותר לערער עליו, השרים היו מנצלים את האפשרות כדי לפגוע בו.

להעדיף את המטרה הנעלה וחז"ל לא יעבירו עליו ביקורת בשל האיסורים (ההלכתיים או המידותיים) עליהם הוא עבר. אולם במקרים כאלה נדרשת מהאדם משנה זהירות שלא להגזים במעשים הלא ראויים אפילו מעט יותר מהנצרך לשם השגת המטרה. אם האדם לא עמד בכך, ואף אם היה זה רק בפרט קל ערך שבמקרה אחר אולי לא היו מקפידים עליו, עשויים חז"ל להעביר על אותו אדם ביקורת נוקבת.

דוגמה בולטת לעקרון זה ניתן להביא מפרשת דבורה הנביאה. שירת דבורה נפתחת במספר פסוקים בהם דבורה מעבירה ביקורת על מצב העם בתקופת השופטים שלפניה ולעומת זאת משבחת את המצב בתקופתה: "בימי שמגר בן ענת בימי יעל חדלו ארחות והלכי נתיבות ילכו ארחות עקלקלות. חדלו פרזון בישראל חדלו עד שקמתי דבורה שקמתי אם בישראל" (שופטים ה' ו-ז).²⁹ לכאורה הדברים קשים מאוד. היכן מצינו מנהיגים בעם ישראל שמותחים ביקורת על קודמיהם ולעומת זאת מהללים את עצמם? האין זו יוהרה? כך כותב גם רש"י (פסחים ס"ו ע"ב): "עד שקמתי דבורה - יוהרא, שהייתה משפלת המנהיגים שלפניה, ומתפארת לעצמה". גם בגמרא אנו מוצאים ביקורת על דבורה בנושא דומה: "אמר רב נחמן: לא יאה יהירותא לנשי, תרתי נשי יהירן הויין, וסניין שמייהו, חדא שמה זיבורתא, וחדא שמה כרכושתא. זיבורתא - כתיב בה "ותשלח ותקרא לברק", ואילו איהי לא אזלה לגביה" (מגילה י"ד ע"ב). לכאורה, גם הגמרא מאשימה את דבורה ביוהרא, כדברינו.

אולם הדברים אינם ברורים. במקרה הזה כלל לא ברור למה דבורה הייתה צריכה ללכת אל ברק, הרי היא הייתה מנהיגת העם ולא הוא וגם במקרה זה עצמו היא זו שאמרה לו כיצד עליו לנהוג.²⁹ יתרה מזו, גם מתשובת ברק לדבורה ("אם תלכי עמי והלכתי ואם לא תלכי עמי לא אלך" (שופטים ד' ח')) נראה, שהוא קיבל את היותה חשובה ממנו. לפיכך יש לשאול, מדוע הגמרא אינה מביאה כראיה ליוהרת דבורה את הפסוקים מהשירה בהם די ברור לכאורה שמדובר ביוהרה, כדברי רש"י לעיל, ובמקום זה מביאה את המקרה עם ברק בו כלל לא ברור למה דבורה לא נהגה כשורה?

הגמרא מעבירה ביקורת על דברי דבורה בשירה במקום אחר (פסחים ס"ו ע"ב): "אמר רב יהודה אמר רב: כל המתיהר, אם חכם הוא - חכמתו מסתלקת ממנו, אם נביא הוא - נבואתו מסתלקת ממנו ... אם נביא הוא נבואתו מסתלקת ממנו - מדבורה, דכתיב "חדלו פרזון בישראל חדלו עד שקמתי דבורה שקמתי אם בישראל" וגו' וכתוב "עורי עורי דבורה עורי עורי דברי שיר" וגו'".

לכאורה, גם כאן הדברים קשים. ראשית, כפי ששאלנו קודם, אם הגמרא אכן סוברת שדבריה של דבורה הם יוהרה, למה בסוגיית הגמרא במגילה הגמרא לא מביאה את דברי דבורה בשירה ובמקומם מביאה דבר שהוא פחות ברור? האם הסוגיה במגילה חלוקה על הסוגיה בפסחים? שנית,

²⁹ יש לציין, שלפי דברי המכילתא (הובאו ברש"י שופטים ד' ו'), הציווי של דבורה לברק להלחם בצבא יבין מלך כנען לא היה ציווי נבואי אלא הוראה (מצד היותה המנהיגה) שהגיע הזמן בו אמורים לקיים את הציווי. הבנה זו מדגישה את העובדה שבפועל דבורה הייתה מנהיגת העם וברק רק קיים את הוראותיה.

אם אכן סרה מדבורה רוח הקודש מפני יוהרה שהייתה בדבריה, למה חזרה אליה רוח הקודש כאשר היא אמרה "עורי עורי דבורה"? לכאורה, היא לכל הפחות הייתה צריכה לחזור בה מהיוהרה כדי שתחזור אליה רוח הקודש! מהי אם כן כוונת הגמרא?

במקום אחר³⁰ הארכנו להסביר שדברי היוהרה של דבורה בשירה נבעו מסיבה חינוכית. דבורה עלתה לשלטון בתקופה שהייתה קשה לעם ישראל מכל הבחינות - רוחנית, חברתית וצבאית. העם עבד עבודה זרה, השבטים היו מפורדים זה מזה עד כדי כך שלא באו לעזרת אחיהם במלחמה וה' מסר את העם ביד אויבים. יתרה מזאת, מצב זה לא היה חד פעמי אלא חזר על עצמו פעם אחר פעם בכל משך תקופת השופטים. מעגל הקסמים "חטא - מסירה ביד האויב - זעקה אל ה' - שליחת שופט מושיע והצלה - חזרה אל החטא" נמשך ולא היה ברור כיצד ניתן לצאת ממנו. דבורה סברה (ובצדק) שהמוצא ממעגל הקסמים יכול היה לבוא אם היה קם לעם מנהיג רוחני חזק שיוביל את העם אחריו, ינהיג אותו מבחינה מוסרית ויוכל להוביל אותו להתמיד בהליכה בדרך ה'³¹. לכן היא ניסתה להסביר לעם את היתרון בכך שיהיה לו מנהיג רוחני חזק. לצורך כך היא הקבילה את תקופת השלטון שלה, שהיה שלטון יחסית חזק וכולל, ובעיקר היה קודם כל שלטון רוחני (כמאמר הפסוק (שופטים ד' ה') "ויעלו אליה בני ישראל למשפט"), אל מול תקופת שמגר ויעל שעליהם כלל לא מוזכר בפסוקים שהם שפטו את ישראל אלא רק שהביאו לעם ישועה צבאית³². לכן אמנם הייתה בדבריה יוהרה, אך הייתה זו יוהרה שנצרכה באותה שעה. אולם אם כן, מדוע סרה ממנה רוח הקודש בעקבות דבריה?

נראה שרוח הקודש סרה מדבורה לא משום שהשפילה את המנהיגים שלפניה אלא מסיבה אחרת. כותב המהרש"א (חידושי אגדות, פסחים ס"ו ע"ב):

"עורי עורי דבורה. בכמה כתובים מצינו בהאי לישנא והכא משמע דאסילוק שכינה ממנה קאמרה הכי והיינו דבהווא קרא עד שקמתי דבורה וכו' שתלתה השבח בעצמה ולא הזכירה כלל את ברק מה שאין כן בהאי קרא דעורי עורי גו' תלתה השבח וההלול בברק כמ"ש קום ברק ושבה וגו' ועל כן אמרו משום דכבר תלתה השבח בה ונסתלקה השכינה קאמרה וביקשה עורי עורי וגו' שתתעורר השכינה להחזיר נבואתה ושוב תלתה השבח בברק קום ברק גו' וק"ל".

³⁰ במאמר "מעמד המנהיג בישראל - מימי שפוט השופטים ועד דוד המלך" שטרם התפרסם. כאן אנו מביאים רק את הרעיון העיקרי ולכן אפשר שהוא לא ייראה משכנע ללא הראיות, שמושמות כאן.

³¹ דבר זה אכן קרה כאשר שמואל הנביא הנהיג את העם, אולם היה זה שנים רבות לאחר ימי דבורה.

³² לגבי שמגר בן ענת נאמר רק "ויושע גם הוא את ישראל" (שופטים ג' ל"א), אף שמקובל למנות אותו במניין השופטים. נציין שפרשת דבורה מתחילה בפסוק "ויוסיפו בני ישראל לעשות הרע בעיני ה' ואהוד מת" (שופטים ד' א'). פסוק זה לכאורה מתעלם לחלוטין משמגר בן ענת ששפט את ישראל בין אהוד לדבורה. מפרש על כך הרד"ק (על אתר): "ואהוד מת - למה זכר מיתת אהוד, היה לו לזכור מיתת שמגר שהיה אחריו? אלא נראה כי בימי שמגר לא נושעו ישראל תשועה שלמה ולא עצרם מלעשות הרע בעיני ה' ולא שקטה הארץ בימיו הלא תראה כי לא אמר אלא ויושע גם הוא את ישראל...".

לגבי יעל נחלקו המפרשים האם היא בכלל הייתה במניין השופטים. לדעת רש"י (שופטים ה' ו') יעל נמנית במניין השופטים ולדעת הרד"ק (שם) היא לא הייתה שופטת אלא רק אשה חשובה. בכל מקרה ברור שיעל לא הייתה בעלת מעמד מרכזי בעם כדבורה והיא נודעה בעיקר בזכות הישועה הצבאית אותה היא הביאה בניצחון על סיסרא.

המהרש"א מסביר שרוח הקודש סרה מדבורה מכיוון שבדבריה "עד שקמתי דבורה שקמתי אם בישראל" היא לא הזכירה את ברק ביחד איתה. לכן שבה אליה רוח הקודש כאשר היא הזכיר את ברק: "עורי עורי דבורה עורי עורי דברי שיר קום ברק ושה שביך בן אבינעם" (שופטים ה' י"ב).

לפי הסבר זה יוצא שחז"ל כלל לא העבירו ביקורת על דבורה על כך שהשפילה את המנהיגים שלפניה אלא רק על כך שלא חלקה לברק בן אבינעם את הכבוד הראוי.

נראה שמצבה של דבורה היה דומה למצבו של יוסף אצלנו. דבורה נאלצה להתנהג בצורה שבמצב רגיל אינה ראויה מבחינה מידותית (יוהרה) כדי להשיג מטרה נעלה (לחנך את העם). היא צדקה בכך שהעדיפה את המטרה החינוכית ולכן חז"ל לא העבירו עליה ביקורת על היוהרה שבדבריה. אולם בעקבות כך, חלה עליה החובה להיזהר במיוחד שלא להגזים בדברי היוהרה אפילו כמלוא נימה שלא לצורך. לכן חז"ל העבירו עליה ביקורת חריפה על כך שהיא לא כיבדה כראוי את ברק בן אבינעם, אף על פי שכפי שאמרנו אין זה כה ברור מדוע היא הייתה צריכה לחלוק לו כבוד³³.

דוגמה נוספת לעקרון זה ניתן להביא מאביגיל אשת נבל הכרמלי (שמואל א' כ"ה), וכבר הארכנו בנושא זה במקום אחר³⁴.

נראה אפוא שגם אצל יוסף הייתה מציאות דומה. יוסף נאלץ לשמר את הניתוק ממשפחתו ולצער את אביו למען השגת מטרה נעלה - להגדיל את שם ה' בקרב המצרים. בכך צדק יוסף, ולכן חז"ל לא העבירו עליו ביקורת על כך שהוא לא שלח שליח אל אביו כדי לגאול אותו מצערו. אולם בעקבות כך, נדרשה מיוסף משנה זהירות בכל הקשור לזיכרון משפחתו ולאבל על הפירוד ממנה. לכן כאשר אף לרגע קל יוסף הרשה לעצמו להרגיש "טוב" במצרים, הוא זכה על כך לקיתון של רותחים מחז"ל ואף לעונש כבד מהקב"ה.

חלק ב' - יחסו של יעקב אל יוסף

פרק א' - האם אכן יעקב לא בטח בצדקת יוסף עד יום מותו?

לאחר שהסתיים הניתוק של יוסף ממשפחתו ויעקב ירד למצרים אל יוסף, מתארת התורה מספר פגישות של יעקב עם יוסף.

מחד, נראה מהפגישות שיעקב המשיך לאהוב את יוסף כמקודם ואהב גם את בניו: גילוי העובדה שיוסף חי החייה את רוחו של יעקב (בראשית מ"ה כ"ז), כאשר יעקב פגש את יוסף הוא אמר "אמותה הפעם אחרי ראותי את פניך" (בראשית מ"ו ל'),³⁵ יעקב קבע ששני בניו של יוסף ייחשבו כאילו הם בניו של יעקב עצמו ומאוחר יותר הוא אף קבע אותם כסמל לדורות בעם ישראל באמרו

³³ לפי הסבר זה סוגיות הגמרא בפסחים ובמגילה מסתדרות. אולם נראה שאין הסבר זה מסכים עם דברי רש"י בפירוש הגמרא בפסחים (עליהם המהרש"א חולק) ואפשר שרש"י יסבור שהסוגיות אכן חלוקות.

³⁴ במאמרנו "פרשת דוד ונבל", ניצני ארץ ט"ו.

³⁵ המפרשים הביאו מספר הסברים שונים לדברי יעקב. רש"י כתב שההסבר הפשוט הוא ההסבר שהובא בתרגום אונקלוס, לפיו יעקב אמר שגם אם הוא ימות באותו רגע, הוא כבר לא יצטער על כך הרבה מאחר שזכה לראות בחייו שוב את יוסף.

"בך יברך ישראל לאמור ישימך אלוקים כאפרים וכמנשה" (בראשית מ"ח כ'). אולם מאידך, נראה שעל כל הפגישות בין יעקב ליוסף העיבה עננה של חוסר אמון של יעקב בצדקותו של יוסף.

לפי המדרש, חששו של יעקב לרמתו הרוחנית של יוסף החל מייד לאחר המכירה. כאשר האחים שלחו ליעקב את כתונת יוסף והוא הכירה, הוא אמר: "חיה רעה אכלתהו טרף טרף יוסף" (בראשית ל"ז ל"ג), וכתב המדרש (בראשית רבה פ"ד י"ט, הובא בפירוש רש"י על אתר): "חיה רעה אכלתהו. אמר רב הונא נצנצה בו רוח הקודש חיה רעה אכלתהו זו אשתו של פוטיפר". אמנם יעקב עצמו לא היה מודע לרמז של רוח הקודש, אולם נראה שהמדרש מצביע על כך שיעקב חשש לא רק למצבו הגשמי של יוסף אלא גם למצבו הרוחני.

גם כאשר נודע ליעקב שיוסף חי והדבר החייה את רוחו של יעקב, מקשר זאת המדרש לרמתו הרוחנית של יוסף. הפסוקים מתארים שבתחילה יעקב סרב להאמין לבניו כאשר הם סיפרו לו שיוסף חי, עד כדי כך שבניו נזקקו לאמצעי שכנוע בכדי שיעקב יאמין להם: "ויגידו לו לאמור עוד יוסף חי וכי הוא מושל בכל ארץ מצרים ויפג ליבו כי לא האמין להם. וידברו אליו את כל דברי יוסף אשר דיבר אליהם וירא את העגלות אשר שלח יוסף לשאת אותו ותחי רוח יעקב אביהם" (בראשית מ"ה כ"ו-כ"ז). כתב המדרש (בראשית רבה צ"ד ג', צ"ה ג', תנחומא י"א, מובא בפירוש רש"י על אתר):

"את כל דברי יוסף. סימן מסר להם במה היה עוסק כשפירש ממנו, בפרשת עגלה ערופה, זהו שאמר: וירא את העגלות אשר שלח יוסף, ולא נאמר: אשר שלח פרעה". גם כאן, יוסף יכול היה למסור לאביו סימנים רבים אחרים וגם לא יכול היה להיות בטוח בכך שאביו יזכור את הסימן שלו, אולם בכל זאת יוסף בחר למסור סימן שיעיד על כך שהוא היה עדיין מקושר לתורה שלמד מיעקב, וסימן זה אכן שכנע את יעקב והחייה את רוחו.

ספקותיו של יעקב וניסיונותיו של יוסף להוכיח את צדקותו נמשכו בכל פגישותיהם של יעקב ויוסף במצרים.

בהקדמה ראינו שבפגישה הראשונה בין יעקב ליוסף במצרים יוסף בכה על צווארי יעקב אך יעקב לא בכה על צווארי יוסף. לפי אחד המדרשים שהבאנו, יעקב לא נשק ליוסף ואף לא הניח ליוסף לישק לו מכיוון שחשש שנשים נכריות נשקוהו, כלומר חשש לרמתו הרוחנית של יוסף³⁶.

חשש זה נראה גם בדברי מדרש המתאר את הפגישה השנייה בין יעקב ויוסף במצרים. בפגישה זו יעקב ביקש מיוסף להישבע שהוא יקבור את יעקב בארץ ישראל. לאחר שיוסף נשבע, יעקב השתחוה:

"ויאמר השבעה לי וישבע לו וישתחו ישראל על ראש המטה" (בראשית מ"ז ל"א). באחד מפירושו לפסוק מביא רש"י מדרש:

³⁶ אפשר שגם המדרש המפורסם יותר לפיו יעקב היה עסוק בקריאת שמע ולכן לא בכה על צווארי יוסף אומר בעצם דבר דומה לדברי המדרש שהבאנו בפנים: כפי שכתבנו, נראה שבכך שבאותו רגע יעקב בחר לקרוא קריאת שמע הוא רצה להעביר מסר לפיו קריאת שמע חשובה יותר מהפגישה עם בנו לה הוא ציפה זמן כה רב. אפשר שמסר זה כוון ליוסף בשל חששו של יעקב מירידה ברמתו הרוחנית של יוסף.

“על ראש המיטה. על שהייתה מיטתו שלמה ולא היה בה רשע, שהרי יוסף מלך הוא ועוד שנשבה לבין הגויים והרי הוא עומד בצדקו” (ספרי דברים ו' ד'). ממדרש זה רואים שכמעט עד יום מותו³⁷ יעקב עדיין לא בטח בצדקת יוסף, עד שיוסף נשבע לו שיקבור אותו בארץ ישראל. נציין שמדרש זה מעלה שאלה: אם אכן יעקב לא בטח בצדקת יוסף, מדוע שבועת יוסף שכנעה אותו? מה היה חשוב כל כך בשבועה זו עד כדי כך שהיא השפיעה על יעקב יותר מכל ההוכחות לצדקת יוסף שהיו בידי לפני כן? ננסה להתמודד עם שאלה זו בהמשך.

בדברי המדרשים המתארים את הפגישה השלישית בין יעקב ליוסף במצרים, העננה אשר העיבה על הקשר בין יעקב ויוסף מורגשת אף יותר. לפגישה זו, הסמוכה למיתתו של יעקב, הגיע יוסף עם בנו, מתוך תקווה שיזכו לברכתו של יעקב³⁸. בתחילה יעקב אכן אמר ליוסף ששני בניו יחשבו במניין השבטים. לאחר מכן יעקב ראה את בני יוסף ושאל “מי אלה?” ויוסף השיב לו “בני הם אשר נתן לי אלוקים בזה” (בראשית מ"ח ח'-ט'). שאלתו של יעקב נראית מוזרה למדי. ראשית, סביר להניח שבמהלך שבע עשרה שנותיו במצרים יעקב הספיק להכיר את בני יוסף³⁹. שנית, האם לא יכול היה לנחש שאלו שבאו עם יוסף הם בניו⁴⁰? בפירושו לפסוק זה הביא רש"י מדרש (מסכת כלה ג' ט"ו, תנחומא ו'):

“וירא ישראל את בני יוסף: ביקש לברכם ונסתלקה שכינה ממנו לפי שעתיד ירבעם ואחאב לצאת מאפרים ויהוא ובניו ממנשה. ויאמר מי אלה: מהיכן יצאו אלו שאינם ראויים לברכה. בזה: הראה לו שטר אירוסין ושטר כתובה ובקש יוסף רחמים על הדבר ונחה עליו רוח הקודש”.

לכאורה דברי המדרש אינם ברורים. האם העובדה שבין בניהם של אפרים ומנשה צפויים להיות גם רשעים אמורה למנוע מהם להתברך? הרי מבניהם עמדו גם צדיקים גדולים, כמו יהושע וגדעון, ומנגד גם מבניהם של שאר השבטים אותם יעקב בירך עמדו רשעים⁴¹?

נראה שגם במדרש זה, הבסיס לדבריו של יעקב הוא חששו לרמתו הרוחנית של יוסף - שמא בני יוסף לא באו מנישואין כשרים אלא היו ממזרים שאינם ראויים לברכה⁴². הרשעים שהיו עתידים לצאת מאפרים וממנשה חיזקו את חשדו של יעקב שבניו של יוסף אינם ראויים, עד כדי כך שהוא לא הצליח לברכם עד שיוסף הוכיח את מוצאם של בניו וביקש רחמים.

³⁷ כפי שרואים מהפסוקים (בראשית מ"ז כ"ט), פגישה זו בין יעקב ליוסף הייתה סמוך למיתתו של יעקב.

³⁸ ראה פסיקתא רבתי פ"ג.

³⁹ המדרש (תנחומא ויחי ו') כותב שאפרים היה לומד תורה אצל יעקב בארץ גושן כך שיעקב בוודאי הכירו היטב.

⁴⁰ אפשר היה לכאורה לענות שיעקב לא זיהה את בני יוסף מכיוון שראייתו כבר לא הייתה טובה באותו זמן, כפי שנראה מהמשך הפסוקים: “ועיני ישראל כבדו מזוקן לא יוכל לראות” (פס' י'). נראה שכך פירשו את הפסוקים אבן עזרא, רשב"ם וספורנו (פס' ח). אולם מכך שהפסוקים הזכירו בהתחלה שיעקב ראה את בני יוסף ולא ידע מי הם ורק שני פסוקים מאוחר יותר ציינו שהוא התקשה לראות, נראה שהפסוקים מדגישים את העובדה שיעקב שאל מי הם בני יוסף למרות שראה אותם. אפשר שלכן בחר רש"י (פס' ח') לא לפרש בדרך זאת, וראה בפירוש שפתי חכמים (על אתר).

⁴¹ לפי מדרש נוסף (אגדת בראשית ביהמ"ד ד' 8), שאלה זו שאל יוסף עצמו את יעקב באותה עשה: “מה עשה יוסף? השליך העטרה מראשו והתיר חגורה שלו לפניו ואמר לו (ליעקב): מה שעתידים לומר “זה אלי ואנוהו” אין אתה רואה?”. וראה גם בפירוש כלי יקר (פס' ט').

⁴² ראה בפירוש שפתי חכמים על אתר.

מדברי המדרשים שהבאנו עולה, שאף לאחר שנים רבות במצרים יעקב המשיך להטיל ספק בצדקתו של יוסף. אמנם, כפי שכתבנו בהקדמה, היו ליעקב סיבות לחשוש: יוסף אכן הועמד בניסיון קשה של פירוד ממשפחתו למשך שנים רבות ושל פיתוי מתמיד לוותר על דרך אבותיו לטובת מעמד בכיר יותר במצרים. אף העובדה שבמשך שנים רבות יוסף לא יצר קשר עם משפחתו עשויה הייתה להגביר את חששותיו של יעקב. עם זאת, מאז שיעקב הגיע למצרים עברו שבע עשרה שנים בהן יעקב ראה את יוסף מתמיד בעבודת ה' ואף מקדש שם שמים בפני המצרים. יש להניח שגם חלק ממעשיו של יוסף במצרים לפני בואו של יעקב נודע ליעקב והיו לו הזדמנויות רבות להיווכח בצדקתו של יוסף. מדוע אם כן יעקב המשיך להטיל ספק בצדקת יוסף כמעט עד יום מותו?

לסיום פרק זה נעלה שאלה נוספת הקשורה לכאורה רק בעקיפין ליחסו של יעקב ליוסף.

בהמשך פגישתם השלישית של יעקב ויוסף במצרים, כאשר יעקב הצליח לברך את בני יוסף, הפסוקים מתארים מעין מחלוקת בין יעקב לבין יוסף לגבי סדר החשיבות של בני יוסף: "ויקח יוסף את שניהם את אפרים בימינו משמאל ישראל ואת מנשה בשמאלו מימין ישראל ויגש אליו. וישלח ישראל את ימינו וישת על ראש אפרים והוא הצעיר ואת שמאלו על ראש מנשה שכל את ידיו כי מנשה הבכור... וירא יוסף כי ישית אביו יד ימינו על ראש אפרים וירע בעיניו ויתמוך יד אביו להסיר אותה מעל ראש אפרים על ראש מנשה. ויאמר יוסף אל אביו לא כן אבי כי זה הבכור שים ימינך על ראשו. וימאן אביו ויאמר ידעתי בני ידעתי גם הוא יהיה לעם וגם הוא יגדל ואולם אחיו הקטן יגדל ממנו וזרעו יהיה מלוא הגויים. ויברכם... וישם את אפרים לפני מנשה" (בראשית מ"ח י"ג-כ').

כפי שרואים מהפסוקים, יעקב שינה בכוונה את הסדר והעדיף את אפרים הצעיר על פני מנשה הבכור. הדבר היה רע בעיני יוסף עד כדי כך שהוא ניסה להזיז את ידו של יעקב. מדוע היה הדבר רע בעיני יוסף? הרמב"ן (על אתר) מביא שתי אפשרויות:

"וירע בעיניו. אולי יוסף היה אוהב את מנשה יותר בעבור היותו בכור לכן חרה לו. והנכון בעיני כי חשב שטעה אביו בהם ואם הייתה ברכתו בבלי דעת לא תבוא ברכתו עליהם כי איננה ברוח הקודש כראוי וכאשר אמר לו: ידעתי בני ידעתי, נתפייס". לפי פירושו השני של הרמב"ן הסיבה להתנגדותו של יוסף הייתה טכנית בלבד, והיא סרה כאשר נודע לו שיעקב שינה את סדר הבנים בכוונה.

לעומת זאת, לפי הפירוש הראשון נראה שהתנגדותו של יוסף הייתה עקרונית והיא מייצגת מחלוקת בין יעקב לבין יוסף לגבי סדר חשיבותם של הבנים. הייתכן שגם מחלוקת זו קשורה בצורה כלשהי ליחסו של יעקב ליוסף?

פרק ב' - מהו התפקיד בחיים אותו ייעד יצחק ליעקב?

בטרם ניגש לענות על השאלות שהעלינו, נרצה לחזור לתקופה מוקדמת בהרבה בחיי יעקב, התקופה בה נאבק יעקב עם עשו על הבכורה ועל ברכת יצחק. פרשת הברכה אותה יעקב לקח מעשו הינה פרשה סבוכה ואיננה מעניין מאמרנו. נרצה להתבונן בשאלה אחת העולה בפרשה זו, שתשובה עליה תסייע לענות על שאלותינו.

לאחר שיצחק סיים לברך את יעקב, בא אליו עשו ויצחק גילה שהוא מסר את ברכת עשו ליעקב. כאשר יצחק אמר זאת לעשו, ביקש הלה שיצחק יברך גם אותו, ובאופן מפתיע נתקל בסירוב. כך מתוארת פרשה זו בפסוקים (בראשית כ"ז ל"ד-ל"ח):

"כשמוע עשו את דברי אביו ויצעק צעקה גדולה ומרה עד מאוד ויאמר לאביו ברכני גם אני אבי. ויאמר בא אחיך במרמה ויקח ברכתך. ויאמר הכי קרא שמו יעקב ויעקבני זה פעמיים את בכורתך לקח והנה עתה לקח ברכתך ויאמר הלא אצלת לי ברכה. ויען יצחק ויאמר לעשו הן גביר שמתנו לך ואת כל אחיו נתתי לו לעבדים ולך אפוא מה אעשה בני. ויאמר עשו אל אביו הברכה אחת היא לך אבי ברכני גם אני אבי וישא עשו קולו ויבך".

לכאורה שאלתו של עשו טבעית והגיונית: האם באמת יצחק התכוון לברך רק אחד מבניו? אמנם מתואר בפסוקים שיצחק אהב את עשו אולם כלל לא נאמר שהוא שנא את יעקב - אם ייתכן שהוא רצה להשאיר את יעקב ללא ברכה כלל? גם הגמרא (סנהדרין ק"א ע"ב) הביאה את שאלתו של עשו כדוגמה לשאלה צודקת שאין עליה תשובה:

"נתנו רבנן שלושה באו בעלילה, אלו הן? קין עשו ומנשה ... עשו דכתיב: הברכה אחת היא לך אבי", וביאר רש"י (על אתר):

"שבאו בעלילה. שלא באו לבקש לפני הקב"ה בתפילה אלא באו בעלילה שאמרו דברים של ניצחון שאין להם תשובה. הברכה אחת היא. וכי אין לך ברכה יותר, תשובה ניצחת השיבו ועלתה לוי". עם זאת, מתגובתו של יצחק נראה שבאמת לא נותרה לו ברכה עבור עשו. הוא סירב פעמיים לבקשתו של עשו ואף הדגיש שאין באפשרותו לעשות כלום: "ולך אפוא מה אעשה בני?". גם כאשר הוא הצליח לבסוף לברך את עשו, הברכה הייתה עלובה עד כדי כך שקשה להחליט האם מדובר בברכה בכלל. האם סביר שזו הברכה אותה התכוון יצחק להעניק לאחד מבניו? מה אפוא הייתה כוונת יצחק בתחילה?

אפשר שנוכל למצוא תשובה לשאלה על ידי השוואה בין הברכה אותה קיבל יעקב במקום עשו לבין הברכה אותה קיבל יעקב בשלב מאוחר יותר, כאשר עזב את בית אביו והלך לבית לבן. הברכה המיועדת לעשו הייתה:

"ויתן לך האלוקים מטל השמים ומשמני הארץ ורוב דגן ותירוש. יעבדוך עמים וישתחוו לך לאומים הוה גביר לאחריך וישתחוו לך בני אמך אורריך ארור ומברכך ברוך." (בראשית כ"ז כ"ח-כ"ט).

לעומת זאת, הברכה בה ברך יצחק את יעקב לאחר מכן הייתה:

"ואל שדי יברך אותך ויפרך וירבך והיית לקהל עמים. ויתן לך את ברכת אברהם לך ולזרעך אתך לרשתך את ארץ מגוריך אשר נתן אלוקים לאברהם" (בראשית כ"ח ג'ד').

באופן מפתיע, נראה שאין כל משותף בשתי הברכות. הברכה הראשונה מבטיחה הצלחה גשמית ושלטון בעולם ואינה מזכירה כלל את ברכת אברהם ואת ארץ ישראל. לעומתה, הברכה השנייה כלל אינה מזכירה שלטון ולעומת זאת מבטיחה ליעקב את ברכת אברהם ואת ארץ ישראל. לפי זה, לכאורה מתחזקת שאלתו של עשו אותה הזכרנו קודם: הרי הייתה ליצחק ברכה נפלאה שכלל לא סתרה את הברכה שיעקב קיבל במקום עשו. אם יצחק אכן רצה לברך את עשו, מדוע לא נתן לו ברכה זו?

נראה שהתשובה לשאלות שהעלינו אחת היא. נראה לומר, שאף על פי שיצחק לא היה מודע לחלוטין לגודל רשתתו של עשו, הוא היה מודע להבדלי האופי בין בניו. הוא ידע שעשו היה "איש יודע ציד איש שדה" ולעומתו יעקב היה "איש תם יושב אוהלים" (בראשית כ"ה כ"ז). לכן הוא כלל לא העלה בדעתו שייתכן שעשו יהיה ממשיך השושלת של אברהם ויצחק בעבודת ה' - דבר לא התאים לאופיו כלל. לעומת זאת, הוא חשב שלעשו מתאימה ברכה גשמית שתעניק לו את השלטון בעולם ותשאיר ליעקב את האפשרות להתפנות מהבלי העולם ולעסוק בתורה. כך מתאר זאת ספורנו בפירושו (בראשית כ"ז כ"ט):

"הוה גביר לאחיך. כי חשב שיהיה טוב ליעקב שתספיק לו נחלת ארץ ישראל ושיחיה בה עם איזה שעבוד כדי שלא יטריד נפשו בענייני גשמיות והבלי הנפסדים כמו שקרה לזרעו אחר כך ... ומפני שידע שארץ ישראל הייתה ראויה ליעקב בלבד, לכן בזאת הברכה שחשב לברך את עשו לא הזכיר ברכת אברהם ולא ארץ ישראל כמו שהזכיר ליעקב כשהכירו וברכו"⁴³.

לפי הסבר זה, מתבררות התשובות לשאלות שהעלינו. יצחק ייעד לעשו את הברכה הגשמית והתכוון להשאיר ליעקב את הברכה הרוחנית. ברכה זו יצחק אכן העניק ליעקב, במועד מאוחר יותר. אולם כאשר יעקב זכה בברכה הגשמית במקום עשו, אכן לא נותרה כלל ברכה עבור עשו! יצחק לא היה מוכן למסור לעשו את הברכה הרוחנית, אף שבאותה עת היא טרם נמסרה ליעקב, והברכה הגשמית כבר ניתנה ליעקב.

לפי הסברנו, יצחק סבר שראוי שתהיה חלוקת תפקידים בין בניו: עשו ישלוט בעולם ויעקב יוכל להתרכז בתורה ובעבודת ה'. לפי המדרש (שיר השירים רבה מהדורת בובר עמ' 18), זו אכן אמורה הייתה להיות חלוקת התפקידים בין הבנים עד שעשו חטא ואיבד את חלקו: "כשם שחל השם על יעקב כך היה ראוי שיחול על עשו, עשו היה ראוי להעמיד מלכים ויעקב כהנים, ונטל יעקב ממנו כל המתנות האלו כשמכר הבכורה ליעקב". יצחק, שלא היה מודע למעשיו של עשו ולמכירת הבכורה⁴⁴, רצה לקיים בברכתו ייעוד זה. לעומתו, רבקה שהיטיבה להכיר את המציאות⁴⁵ השכילה להבין שלא ייתכן שהשלטון בעולם יינתן לעשו הרשע וגרמה לשינוי הברכות. כידוע, הקב"ה הסכים לדעתה של רבקה ואישר את הברכה שניתנה ליעקב.

⁴³ נציין שהרמב"ן (כ"ז ד') חולק על פירוש הספורנו וסובר שיצחק התכוון למסור לעשו את ברכת אברהם. ניתן להביא ראיה לפירוש הספורנו ממדרש (בראשית רבה ס"ז י"ב): "ויקרא יצחק את יעקב ויברך אותו. שלא תאמר, אילולי שרימה יעקב ליצחק אביו לא נטל ברכותיו, ת"ל ויברך אותו". ממדרש זה נראה שכוונת יצחק מלכתחילה הייתה לברך את יעקב בברכה בה הוא ברך אותו כאשר יעקב הלך לבית לבן שכללה את ברכת אברהם, כפירוש הספורנו.
⁴⁴ ראה בראשית רבה (ס"ז ב').

⁴⁵ נראה מהפסוקים ומדברי המפרשים שרבקה הייתה מודעת לרשתת עשו יותר מיצחק (ראה, למשל, ספורנו כ"ה כ"ח). בנוסף, עוד בטרם נולדו יעקב ועשו נאמר לרבקה בנבואה: "שני גויים בבטןך ושני לאומים ממעיך ייפרדו ולאום מלאום יאמץ ורב יעבוד צעיר" (בראשית כ"ה כ"ג), ומכאן רבקה ידעה שבסופו של דבר יעקב הוא זה שיזכה בשלטון הגשמי והיא רצתה להתאים את דברי יצחק לנבואה זו. לעומת זאת, יצחק כנראה לא ידע את דברי הנבואה שנמסרו לרבקה (ראה רמב"ן כ"ז ד'). נוסף עוד שאפשר שרצונה של רבקה לשנות את סדר הברכות נבע מציווי נבואי, כדברי המפרשים שנביא בהמשך, ולפי זה בוודאי שרבקה הצטוותה לעשות את הדבר הראוי והנכון.

לאחר שבררנו את כוונתו של יצחק, עולה באופן טבעי שאלה נוספת: מה הייתה עמדתו של יעקב עצמו בשאלת הברכות? האם תמך ברצונה של אמו להחליף את הברכות? או שמא העדיף שהמצב יישאר כפי שהוא ויצחק יברך את מי שהחליט לברך?

מהפסוקים נראה שיעקב היה פאסיבי והשאלה היחידה שהוא העלה בפני רבקה הייתה טכנית: "וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֶל רַבְקָה אִמּוֹ הֲנִי עָשׂוּ אַחִי אִישׁ שְׁעִיר וְאֵנִי אִישׁ חֶלֶק. אֹלֵי יְמוּשָׁנִי אָבִי וְהֵייתִי בְעֵינָיו כְּמִתְעַתֵּעַ וְהִבְאֵתִי עָלַי קִלְלָה וְלֹא בִרְכָה" (בראשית כ"ז י"א-י"ב). נראה גם שהתנגדותו סרה בקלות כאשר אמו הרגיעה אותו:

"וַתֹּאמֶר לוֹ אִמּוֹ עָלַי קָלַתְךָ בְּנִי אֲךָ שָׁמַע בְּקוֹלִי וְלָךְ קַח לִי. וְיִלְךְ וְיִקַּח וַיָּבֵא לְאִמּוֹ... " (שם י"ג-י"ד). עם זאת, הגמרא (מכות כ"ד ע"א) הסבירה שהתנגדותו של יעקב נבעה ממניעים עקרוניים: "לֹא רָגַל עַל לְשׁוֹנוֹ - יַעֲקֹב אֲבִינוּ, דְּכָתִיב: אֹלֵי יְמוּשָׁנִי אָבִי וְהֵייתִי בְעֵינָיו כְּמִתְעַתֵּעַ".

מדברי הגמרא נראה שיעקב לא רצה להתחזות לעשו מכיוון שהוא לא היה מוכן לשקר. כיוון זה מודגש עוד יותר בפירוש רש"י (על אתר):

"לֹא רָגַל עַל לְשׁוֹנוֹ. לֹא רָצָה לְשַׁקֵּר מִתְחִילָה, שֶׁאָמַר: אֹלֵי יְמוּשָׁנִי אָבִי, אֲלֵא שֶׁאִמּוֹ הִכְרִיחָתוֹ וְעַל פִּי הַדִּיבּוּר, דְּכָתִיב: עָלַי קָלַתְךָ בְּנִי, וּמִתְרַגְּמִינָן: אֲלֵי אֲתָאֵמַר בְּנִבּוּאָה דְלֹא יִיתּוֹן לוֹוִטִיא עֲלֶךָ בְּרִי". לפי פירוש זה, יעקב לא היה מוכן לרמות את אביו עד כדי כך שרבקה נאלצה לומר לו שעליו לשמוע לה ולהתחזות לעשו מפני שדבריה הם צו נבואי⁴⁶. גם כאשר יעקב קיים לבסוף את דברי אמו, לפי המדרש הוא עשה זאת בצער רב: "וְיִלְךְ וְיִקַּח וַיָּבֵא לְאִמּוֹ. אֲנוּס כְּפֹן וּבֹכָה" (בראשית רבה ס"ה ט"ו).

נמצאנו למדים, שיעקב לא רצה להתחזות לעשו ועשה זאת רק מפני שהיה מוכרח להישמע לצו הנבואי של אמו. עם זאת, התנגדותו נבעה מחוסר רצון לשקר ולא מעמדה מסוימת בעניין חלוקת הברכות הראויה. האם הייתה ליעקב עמדה בנושא זה?

אפשר שנוכל למצוא תשובה, או לפחות רמז לתשובה, על שאלה זו, על ידי התבוננות נוספת בדברי ההתנגדות אותם יעקב אמר לאמו:

"וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֶל רַבְקָה אִמּוֹ הֲנִי עָשׂוּ אַחִי אִישׁ שְׁעִיר וְאֵנִי אִישׁ חֶלֶק. אֹלֵי יְמוּשָׁנִי אָבִי וְהֵייתִי בְעֵינָיו כְּמִתְעַתֵּעַ וְהִבְאֵתִי עָלַי קִלְלָה וְלֹא בִרְכָה" (בראשית כ"ז י"א-י"ב).

המילה "אולי" מופיעה שמונה עשרה פעמים בתורה. מתוך התבוננות במקומות בהם היא מופיעה, ניתן לראות שכמעט בכל הפעמים המילה מוסבת על מאורע שהדובר חפץ שיקרה. לעומת זאת, כאשר בדיבור בתורה מוזכר מאורע שהדובר אינו חפץ שיקרה, משתמש הדובר במילה "פן".

לגבי המילה "פן" אין יוצאי דופן - הפעמים הרבות בהן היא מופיעה, היא מופיעה אך ורק בהקשר שלילי⁴⁷. לעומת זאת, לגבי המילה "אולי" ניתן לכאורה לראות שני יוצאי דופן, האחד בדברי אליעזר עבד אברהם והשני בדברי יעקב אצלנו⁴⁸.

⁴⁶ראה בפירוש אור החיים (כ"ז ח').

⁴⁷המילה "פן" מופיעה 128 פעמים בתנ"ך. נזכיר כאן שני מקרים בהם היא מופיעה בדברי יעקב עצמו: "וַיִּעַן יַעֲקֹב וַיֹּאמֶר לְבָנָיו כִּי יִרְאֵתִי כִּי אֲמַרְתִּי פֶן תִּגְזֹל אֶת בְּנוֹתַי מִמֶּנִּי" (בראשית ל"א ל"א), "הַצִּילֵנִי נָא מִיַּד אַחִי מִיַּד עָשׂוּ כִּי יִרְאֵ אֲנוּכִי אוֹתוֹ פֶן יָבֹא וְהִכֵּנִי אִם עַל בְּנִים" (בראשית ל"ב י"א).

כאשר אברהם שלח את אליעזר לחפש אישה ליצחק, אליעזר שאל אותו: "אולי לא תאבה האשה ללכת אחרי אל הארץ הזאת?" (בראשית כ"ד ה'). כאן לכאורה מופיעה המילה "אולי" בהקשר שלילי, הרי אברהם קיווה שהאישה תסכים לבוא לארץ ישראל וסביר שגם אליעזר קיווה שכך יהיה? עם זאת, ממדרש (בראשית רבה נ"ט ט') המובא בפירוש רש"י (בראשית כ"ד ל"ט) נראה שאליעזר אכן קיווה שהאישה לא תאבה ללכת אחריו: "אולי לא תלך האשה. אלי כתיב. בת הייתה לו לאליעזר והיה מחזר למצוא עילה שיאמר לו אברהם לפנות אליו להשיאו בתו..."

הגר"א (קול אליהו, פרשת חיי שרה) כתב שהיסוד לפירוש רש"י הוא המשמעות החיובית של המילה "אולי" בפסוקים בהם היא מופיעה:

"...ויש לדקדק, מהיכן הוכיחו חז"ל לחשוד את אליעזר בחשד כזה, הא באמת היה אליעזר מוכרח להתנות עם אברהם איך יעשה באם שלא תאבה האישה ללכת אחריו ... אמנם יש לבאר דהנה על שון ספק יבוא בלשון הקודש בשני שמות הנרדפים, האחד בלשון "פן" והשני בלשון "אולי". והחילוק ביניהם כך הוא, דאם האומר חפץ שלא יתקיים הספק אשר עולה על דעתו נאמר בלשון "פן" ... ואם האומר יחפוץ שיתקיים הדבר אז אומר בלשון "אולי", כמו "אולי איבנה ממנה" (בראשית ט"ז ב'), אולי ישא פני (בראשית ל"ב כ"א), "אולי יש חמישים צדיקים" (בראשית י"ח כ"ד) ... וכד'. אם כן מוכח מלשון "אולי" שהאומר חפץ שיתקיים הספק, והנה מעתה כאשר אליעזר אמר בלשון "אולי לא תלך" ולא אמר בלשון "פן", אם כן מוכח מזה הלשון דאליעזר רצה שהתנאי יתקיים..."

לפי הסבר זה, עולה הבנה מפתיעה בדברי יעקב אצלנו: מכך שיעקב השתמש במילה "אולי" ולא "פן", נראה שבסתר ליבו הוא קיווה שאביו יזהה אותו! כמו במקרה של אליעזר, התקווה לא הובעה בפומבי, אבל מילותיו של יעקב מרמזות עליה בבירור. מכאן נראה לומר, שבסתר ליבו יעקב קיווה שהברכות לא ישתנו, ויצחק יברך את בניו בברכות אליהן הוא התכוון מתחילה!⁴⁸

למעשה, אם נתבונן בחייו של יעקב נגלה שההבנה שלנו כלל אינה מפתיעה כל כך. בכל מהלך חייו ניסה יעקב להתרחק ככל הניתן מחיי החומר ומכל הכרוך בהם ולהשתקע בחיי הרוח. בכל עת בה עמד בפניו מאבק, הוא ניסה להימנע ממנו, ולו במחיר של וויתורים כואבים.

בפרשת הברכות, כפי שראינו, יעקב שיחק תפקיד פאסיבי ככל הניתן וביצע את ציוויה של אמו. לאחר מכן, שוב בעקבות ציווי של אמו, הוא עזב את בית הוריו והלך לגלות כדי לברוח מפני אחיו עשו. מאוחר יותר, הוא נתקל ברמאותו של לבן וסבל אותה במשך שנים רבות, מבלי להפר את

⁴⁸ נציין שהמילה "אולי" מופיעה כשלושים פעמים נוספות בני"ך, והמקום היחיד שהינו לכאורה בעל הקשר שלילי הינו דברי איוב: "... כי אמר איוב אולי חטאו בני וברכו אלוקים בלבבם..." (איוב א' ה'), וכבר עמדו המפרשים על קושיה זו.

⁴⁹ הביאור על הספר "קול אליהו" (על אתר) נדרש גם הוא לשאלתנו וכתב שיעקב קיווה שיצחק יגלה את האמת כי הוא לא רצה לשקר. אולם לכאורה פירושו קשה, שכן מדברי יעקב "והבאתי עלי קללה ולא ברכה" נראה שהוא התכוון לכך שיצחק יגלה את האמת אחרי שהוא יאלץ להתחזות לעשו, ואם כן כיצד הגילוי של יצחק יקטין את השקר של יעקב?

הגינותו שלו⁵⁰. בדרכו חזרה לארץ ישראל, הוא פגש בעשו. על אף שהוא התכוון גם למלחמה עם עשו⁵¹, מאמציו העיקריים היו לפייס את עשו. לשם כך הוא השפיל את עצמו לפני עשו, ועל כך ספג ביקורת קשה בדברי חז"ל⁵². כאשר יעקב חזר לארץ ישראל, ארע מעשה דינה. גם שם יעקב היה פאסיבי, לא תמך במעשי בניו ואפשר שאף התנגד להם⁵³. הפעם היחידה בה יעקב פעל באופן אקטיבי הייתה בצעירותו, בקניית הבכורה מעשו, ושם תהו המפרשים מה ראה יעקב לשנות מדרכו ולגלות יוזמה⁵⁴.

לפי זה נוכל לומר, שלמעשה התפקיד אותו בחר יעקב למלא בחייו היה התפקיד אותו יצחק רצה להטיל עליו מלכתחילה. יעקב לא שאף לשלטון בעולם, וכלל לא ניסה להגשים את הברכה שקיבל, אשר הבטיחה לו שלטון על אחיו. במקום זאת, העדיף יעקב להתרכז בעבודת ה' ולפרוש מחיי החומר במידת האפשר.

האם אפשר שהדרך אותה יעקב בחר לעצמו בחייו השפיעה על יחסו אל יוסף? בכך נדון בפרק הבא.

פרק ג' - דרכו של יעקב ודרכו של יוסף

לפי הסברנו בפרק הקודם, הדרך אותה בחר יעקב לעצמו בחיים הייתה התבדלות מהחיים החומריים והתרכזות בעבודת ה'. במידה רבה, דרך זו הייתה הפוכה מהדרך אותה יוסף בחר לעצמו בחייו.

כבר בצעירותו הראה יוסף שאיפה לזכות בשלטון חומרי - על כך העידו חלומותיו. בבגרותו, כפי שראינו בחלקו הראשון של המאמר, יוסף שאף להשיג השפעה במצרים והיה מוכן לוותר למען כך על דברים חשובים, כמו יצירת קשר עם משפחתו.

יוסף הצליח בדרכו בצורה מרשימה והגיע להישגים אליהם יעקב, מפאת דרכו בחיים, לא יכול היה להגיע. מחד, הוא הצליח להציל מבחינה חומרית את כל משפחתו (ואף את כל העולם) בעת הרעב במצרים. מאידך, כפי שראינו, יוסף הצליח לנצל את מעמדו הרם במצרים כדי לגרום לקידוש ה' גדול בקרב כל המצרים, דבר אותו לא ניתן היה להשיג ללא התערבות בחיים החומריים במצרים.

⁵⁰ לכאורה ניתן להקשות על כך מדברי המדרש (בראשית רבה ע' י"ג, מובא בפירושו רש"י בראשית כ"ט י"ב) לפיהם יעקב אמר לרחל על לבן: "אם לרמאות הוא בא, גם אני אחיו ברמאות". אולם נראה שדברים אלו היו בגדר איום בלבד, שכן מאוחר יותר יעקב לא השתמש בכל ערמה כלפי לבן אף שזה רימה אותו, ואף מילא את כל חובותיו כלפי לבן בנאמנות מופתית.

⁵¹ ראה רש"י (בראשית ל"ב ט').

⁵² ראה, למשל, בראשית רבה (ע"ה י"א): "בשעה שקרא יעקב לעשו אדוני שמונה פעמים, אמר לו הקב"ה: אתה השפלת עצמך וקראת לעשו אדוני שמונה פעמים, חייך אני מעמיד מבניו שמונה מלכים קודם לבניך".

⁵³ ראה, למשל, בראשית רבה (פ' י'): "לא היה יעקב אבינו רוצה שיעשו בניו אותו המעשה...".

⁵⁴ ראה, למשל, בראשית רבה (ס"ג י"ג): "מה ראה אבינו יעקב שנתן נפשו על הבכורה?...".

עם זאת, לדרכו של יוסף היה גם מחיר. המדרש (בראשית רבה ע"ט ה') מראה חלק מהמחיר אותו שילם יוסף על דרכו על ידי השוואה בין יעקב ליוסף:

"ויבוא יעקב שלם. שלם בתלמודו, אבל יוסף שכח, שנאמר: כי נשני אלוקים את כל עמלי...". גם יעקב וגם יוסף עזבו את ביתם וחיו בניתוק ממשפחתם במשך עשרים ושתים שנים⁵⁵. עם זאת, בזכות התרכזותו בלימוד התורה הצליח יעקב לשמר את תורתו, בעוד שיוסף שהשקיע את עצמו גם בעניינים חומריים לא הצליח בכך. אף מעשה אשת פוטיפר היה ליוסף לרועץ, כדברי הגמרא (סוטה ל"ו ע"א). מעשים מעין זה באו לידו של יוסף⁵⁶ בשל השתתפותו בחיים החומריים במצרים. אם יוסף היה בוחר בדרכו של יעקב, סביר שרוב הניסיונות מסוג זה היו נחסכים ממנו.

נראה, שאף שדרכו של יוסף עשויה הייתה להוביל להצלחות מרשימות, היא גם טמנה בחובה סכנה רוחנית רבה. סכנה זו הייתה כה גדולה עד שאפילו יוסף הצדיק לא הצליח להישמר ממנה לגמרי. לפי זה נוכל לומר, שיעקב האמין בכך שדרכו שלו היא הדרך הראויה בחיים בעוד שדרכו של יוסף היא מסוכנת וראוי להיזהר ממנה. יעקב חשש כל כך מדרכו של יוסף, עד שגם כשהיו בידיו הוכחות רבות לצדקותו של יוסף, הוא סירב להאמין בה לחלוטין. נראה שהרגשה זו של יעקב שיחקה תפקיד משמעותי במערכת היחסים בין יעקב ליוסף, מאז מכירת יוסף ועד למותו של יעקב.

כפי שראינו, מיד לאחר המכירה החל יעקב לחשוש לרמתו הרוחנית של יוסף, ורוח הקודש שנצנצה בו קישרה את החשש למעשה אשת פוטיפר⁵⁷. בחשש זה צדק יעקב במידת מה - מעשה אשת פוטיפר היה הניסיון הקשה ביותר של יוסף במצרים, ולפי הגמרא (סוטה ל"ו ע"א) התקשה יוסף לצאת ממנו נקי לחלוטין.

גם ההוכחה אותה שלח יוסף ליעקב, אשר שכנעה את יעקב בכך שיוסף חי, קשורה קשר אמיץ לחששו של יעקב. יעקב חשש שעיסוקו של יוסף בחיי החומר יגרום לכך שיוסף לא יוכל לשמר את תורתו במשך שנים רבות של ניתוק ממשפחתו, וכפי שראינו במדרש⁵⁸, גם בחשש זה יעקב צדק. יתרה מזאת, אפשר שבכך נעוצה הסיבה לבחירתו של יוסף דווקא ברמז הזה כהוכחה ליעקב על קיומו: מכיוון שיוסף עצמו ידע שהוא לא הצליח לשמר את תורתו לחלוטין, הוא יכול היה לשער שזה נושא עליו יעקב דאג, ולכן הוא שלח ליעקב הוכחה שתוכל להרגיע את חששו, לפחות באופן חלקי.

⁵⁵ למעשה, ניתוקו של יעקב ממשפחתו נמשך שלושים ושש שנים, אולם ארבע עשרה שנים מתוכן הוא היה טמון בבית מדרשו של עבר ולמד תורה, ולכן בתקופה זו הוא לא היה מנותק ממקור לימוד התורה שלו.

⁵⁶ ראה ילקוט שמעוני (וישב קמ"ה).

⁵⁷ ראה בראשית רבה (פ"ד י"ט).

⁵⁸ ראה בראשית רבה (ע"ט ה').

התנהגותו של יעקב בפגישתו הראשונה עם יוסף במצרים⁵⁹ מובנת אף היא לאור דברינו: יעקב חשש שבעקבות מעורבותו של יוסף בחיים החומריים במצרים נפגעה או עשויה להיפגע רמתו הרוחנית של יוסף, מכיוון שיוסף עלול להעדיף ערכים חומריים על פני ערכים רוחניים. לכן כבר בפגישתם הראשונה רצה יעקב להדגיש בפני יוסף שעבודת ה' קודמת לכל ערך אחר בחיים, והוא הדגים זאת בכך שהעדיף את מצוות קריאת שמע על פני חיבוק בנו האהוב אותו הוא לא ראה שנים כה רבות.

בפגישה השנייה של יעקב ויוסף, נראה שחששו של יעקב בעקבות דרכו של יוסף בא לידי ביטוי באופן חזק יותר. בפגישה זו יעקב ביקש מיוסף להישבע לו שכאשר יעקב ימות, יוסף לא יקבור אותו במצרים אלא יעלה לקברו בארץ ישראל. לכאורה, בקשתו של יעקב נראית בקשה פשוטה ותמימה, אולם לאמיתו של דבר, נראה שמדובר בהבטחה שקיומה היה קשה מאוד עבור יוסף. עיון בסיסי בפסוקים בהם מתוארת בקשת יוסף מפרעה לקבור את יעקב בארץ ישראל מראה שהבקשה לא הייתה כה פשוטה:

"... וידבר יוסף אל בית פרעה לאמור, אם נא מצאתי חן בעיניכם דברו נא באזני פרעה לאמור. אבי השביעני לאמור, הנה אנוכי מת, בקברי אשר כריתי לי בארץ כנען שמה תקברני, ועתה אעלה נא ואקברה את אבי ואשובה" (בראשית נ' ה'-ו'). יוסף לא פנה אל פרעה ישירות אלא השתמש בתיווך של בית פרעה⁶⁰, ובנוסף הוא הדגיש את השבועה שהכריחה אותו לקיים את דברי אביו. השבועה מוזכרת גם בתשובתו של פרעה ליוסף:

"ויאמר פרעה עלה וקבור את אביך כאשר השביעך" (שם, ו'). מפרש רש"י (על אתר):

"כאשר השביעך. ואם לא בשביל השבועה, לא הייתי מניחך, אבל ירא לומר עבור על השבועה..."
לפי פירוש רש"י, פרעה לא רצה לאפשר ליוסף לקיים את בקשת יעקב ורק העובדה שיוסף נשבע ליעקב שיקיים את הבקשה גרמה לפרעה להסכים. הגמרא (סוטה ל"ו ע"ב), שאת דבריה מביא רש"י בהמשך פירושו, מתארת וויכוח בין יוסף לפרעה בעניין קיום ההבטחה:
"כי אמר לו: אבי השביעני לאמור, אמר לו: זיל איתשיל אשבועתך, אמר ליה: ואתשלי נמי אדידך ואע"ג דלא ניחא ליה, אמר ליה: עלה וקבור את אביך כאשר השביעך".
לפי הגמרא, לא די שפרעה התנגד לקיום בקשתו של יעקב, אלא הוא אף דרש מיוסף שלא לקיים את שבועתו ליעקב, ויוסף נאלץ לאיים עליו כדי שהוא יאפשר לו לקבור את יעקב בארץ ישראל.

אין זה ברור לחלוטין מדוע התנגד פרעה לקבורת יעקב בארץ ישראל. אפשר שהמצרים רצו להפוך את יעקב לעבודה זרה ולהשתחוות לקברו⁶¹, שהרי בואו למצרים הוא שהפסיק את שנות הרעב

⁵⁹ כאן התייחסנו להתנהגותו של יעקב לפי המדרש המפורסם שאומר שיעקב לא נשק ליוסף מכיוון שבאותה שעה הוא קרא קריאת שמע. לפי המדרש האחר שהבאנו לעיל, לפיו יעקב לא נשק ליוסף מכיוון שחשש שמא נשים נכריות נשקוהו, התנהגותו של יעקב מובנת אף יותר לאור הסברנו.

⁶⁰ אפשר לתרץ שיוסף לא פנה בעצמו אל פרעה מכיוון שאבל אסור לבוא בפלטרין של מלך (ראה בראשית רבה ק' י"ב), אולם מפשט דברי הפסוקים נראה שיוסף בחר בצורה מיוחדת של בקשה על מנת שיוכל לרצות את המלך יותר (ראה בפירוש אור החיים בראשית נ' ד'), ואף מדברי המדרש (בראשית רבה ק' י"ב) עצמו נראה שיוסף נקט בדרך בקשה מיוחדת כדי להגדיל את הסיכוי שתתקבל בקשתו: "אמר לאומנת שתפייס להמלכה והמלכה תפייס להמלך".

⁶¹ לפי המדרש (בראשית רבה צ"ו ה') חשש זה היה אחת הסיבות בגללן יעקב לא רצה להיקבר במצרים.

וכאשר הוא מת חזר הרעב⁶². אפשר גם שפרעה חשש שמא יוסף לא יחזור למצרים לאחר שיעלה לארץ ישראל לקבור את אביו⁶³. או שמא היו לכך סיבות אחרות. על כל פנים, נראה מהמדרש שהבאנו שפרעה התנגד לבקשת יעקב ואף ניסה להפריע לקיימה.

נראה שיעקב ויוסף יכלו לשער שבקשתו של יעקב עלולה לגרור התנגדות מצד פרעה, ועמידתו של יוסף על קיומה עשויה לפגוע במעמדו של יוסף בבית פרעה. לפי זה, בבקשו מיוסף להישבע לו שימלא את בקשתו העמיד יעקב את יוסף במבחן חמור: האם יהיה יוסף מוכן להעדיף את קיום מצוות התורה, במקרה זה מצוות כיבוד אב, על פני רצונו להתחזק בקרב המלכות במצרים?

ניסיון זה נוגע בחששו העמוק ביותר של יעקב כלפי דרכו של יוסף. הסכנה הגדולה ביותר הטמונה בניסיון להשפיע באמצעות השתתפות בחיים החומריים היא הפיכת האמצעי למטרה, קרי היגררות לראיית ההצלחה החומרית כערך עליון והעדפתה על פני הערכים הרוחניים. יעקב העמיד את יוסף בניסיון שבדק האם יוסף יהיה מוכן לסכן את כל הצלחתו במצרים לטובת קיום מצווה אחת. משעמד יוסף בניסיון, דבר זה שכנע את יעקב כי על אף שיוסף בחר בחייו בדרך מסוכנת מבחינה רוחנית, בכל זאת החזיק יוסף בצדקתו.

אף לאחר שסר חששו הישיר של יעקב כלפי יוסף עצמו, חשש זה עדיין קינן בליבו של יעקב באופן כללי והוא בא לידי ביטוי כאשר יעקב ביקש לברך את בני יוסף. המדרש שהבאנו לעיל (מסכת כלה ג' ט"ו) מתאר מעמד זה:

"ביקש לברכם ונסתלקה שכינה ממנו לפי שעתיד ירבעם ואחאב לצאת מאפרים ויהוא ובניו ממנשה".

נראה שהדמויות שעלו לפני יעקב וגרמו לסילוק השכינה ממנו מייצגות במידה רבה את החשש שקינן בליבו של יעקב.

ירבעם בן נבט היה אדם בעל פוטנציאל חיובי עצום. הוא היה גדול בתורה⁶⁴ ובתחילת דרכו הוא הוכיח את שלמה המלך על כך ששלמה לא שמר כראוי את מצוות ה'⁶⁵. הדבר שגרם לירבעם לעבוד עבודה זרה היה רצונו לשמר את שלטונו, כפי שמתואר בפסוקים:

"ויאמר ירבעם בלבו עתה תשוב הממלכה לבית דוד. אם יעלה העם הזה לעשות זבחים בבית ה' בירושלים ושב לב העם הזה אל אדוניהם אל רחבעם מלך יהודה והרגוני ושב אל רחבעם מלך יהודה. ויוועץ המלך ויעש שני עגלי זהב... (מלכים א' י"ב כ"ו-כ"ח).

תאוות השלטון של ירבעם שהעבירה אותו על מידותיו מתוארת בהבלטה בגמרא (סנהדרין ק"ב ע"א):

⁶²ראה תוספתא סוטה (פ"י ה"ג).

⁶³לפי פירוש הרשב"ם (בראשית נ' ה'), יוסף הזכיר בבקשתו במפורש שבכוונתו לשוב למצרים, על מנת להרגיע חשש של פרעה מכך שהוא לא יחזור.

⁶⁴ראה סנהדרין ק"ב ע"א, שם ק"ג ע"ב, מדרש שוחר טוב ה' ח'.

⁶⁵ראה סנהדרין ק"א ע"ב, ויקרא רבה י"ב ה'.

"תפסו הקב"ה לירבעם בבגדו ואמר לו: חזור בך, ואני ואתה ובן ישי נטייל בגן עדן. אמר לו: מי בראש, בן ישי בראש? אם כן, אינני רוצה".

כתוצאה מתאוות השלטון שלו איבד ירבעם את הפוטנציאל העצום שהיה לו, ובמקום זה היה לאחד הרשעים הגדולים ביותר בתולדות עם ישראל⁶⁶. כפי שראינו, חששו של יעקב היה שדרכו של יוסף תוביל אותו להעדפת ההצלחה החומרית על פני עבודת ה'. בדמותו של ירבעם שהיה מבני בניו של יוסף התממש חשש זה במלואו.

דמותו של יהוא בן נמשי דומה מבחינה זו לדמותו של ירבעם: אף הוא היה צדיק בתחילה⁶⁷, ואף החל את דרכו כלוחם בעבודה הזרה והשמיד את הבעל מישראל, אולם בהמשך הוא עצמו דבק בחטאות ירבעם ועבד את העגלים. המדרש מתאר שאף במקרה של יהוא הדבר שהשחית אותו היה השלטון:

"היה ירא שמים ולא הלך אחרי עגלי הזהב שעשה ירבעם בן נבט אלא אחר כך, כיוון שבא לידי גדולה ונכנס למלכות אז קלקל מעשיו" (תנא דבי אליהו זוטא ז'). לפיכך, דמותו של יהוא הייתה דוגמא נוספת למימוש חששו של יעקב מהמשך ההליכה בדרכו של יוסף.

לכאורה, דמותו של אחאב בן עמרי אינה מתאימה לתבנית שמצאנו בדמויותיהם של ירבעם ויהוא. אחאב לא עבד עבודה זרה מפני תאוות השלטון, אלא מפני שכפר בקב"ה כפירה מוחלטת⁶⁸ (עד שחזר בתשובה). הוא הרשיע יותר מכל מלכי ישראל שהיו לפניו ואחריו. עם זאת, הפסוק שמתאר את רשעת אחאב בצורה החמורה ביותר, מוסיף בסופו סייג מסוים:

"רק לא היה כאחאב אשר התמכר לעשות הרע בעיני ה' אשר הסתה אותו איזבל אשתו" (מלכים א' כ"א כ"ה). מפסוק זה נראה שרשעתו של אחאב לא נבעה מאחאב עצמו אלא מהסתה בלתי פוסקת של אשתו, איזבל בת אתבעל מלך צידונים. גם מדברי המדרש (ירושלמי סנהדרין פ"י ה"ב) נראה שסוף הפסוק מרכז באופן משמעותי את תחילתו:

"ר' לוי דרש את הפסוק הזה ששה חודשים לגנאי: "רק לא היה כאחאב אשר התמכר לעשות הרע בעיני ה'", בא אליו אחאב בחלום ואמר לו: מה חטאתי לך ומה פשעתי לפניך שאתה דורש את ראש הפסוק ולא סופו "אשר הסתה אותו איזבל אשתו"? עשה לו ששה חודשים דרש לשבח...". לפיכך נראה שדמותו של אחאב מבטאת בעיקר את הנזק הגדול שיכול להיגרם כתוצאה מנישואין עם אישה שאינה מבית ישראל, כפי שיעקב חשש שקרה בנישואי יוסף.

האם שני החששות השונים העולים מהדמויות של ירבעם ויהוא מחד ושל אחאב מאידך קשורים זה לזה? במקרה שלנו נראה שכן. בניו של יוסף נולדו בעקבות נישואיו עם אסנת בת פוטי פרע כהן און. נישואין אלה מתוארים בפסוקים:

"ויקרא פרעה שם יוסף צפנת פענח ויתן לו את אסנת בת פוטי פרע כהן און לאישה ויצא יוסף על ארץ מצרים" (בראשית מ"א מ"ה).

⁶⁶ ראה ראש השנה י"ז ע"א, סנהדרין צ' ע"א.

⁶⁷ ראה סנהדרין ק"ב ע"א.

⁶⁸ ראה סנהדרין ק"ב ע"ב, ירושלמי סנהדרין פ"י ה"ב.

לפי פשט הפסוקים, אסנת הייתה בתו של מצרי חשוב שאפשר שאף היה כהן לעבודה זרה⁶⁹. יתרה מזאת, נישואי יוסף לאסנת לא באו מיוזמתו אלא נכפו עליו על ידי פרעה. אם היה מסרב להינשא לה, מעמדו אצל פרעה היה נפגע קשות ואפשר שפרעה היה מעניש אותו.

לפיכך, בנישואי יוסף ובילדים שנולדו כתוצאה מהם התחברו שני חששותיו של יעקב: מחד, החשש מפני השפעתה של אישה שאינה מבני ישראל, ומאידך החשש מפני רצון לזכות בשלטון שעשוי היה לגרום ליוסף להסכים להתחתן עם אסנת, אף אם היא לא הייתה הגונה לו. חששותיו של יעקב תורגמו לדוגמאות מעשיות - צאצאים של יוסף בהם חששות דומים התממשו. עקב כך, סרה מיעקב רוח הקודש והוא נזעק:

"מי אלה: מהיכן יצאו אלו שאינם ראויים לברכה?" (מסכת כלה ג' ט"ו), ורק כאשר יוסף הוכיח לו שאף על פי שנישואיו נכפו על ידי פרעה, הם היו נישואים כשרים, הצליח יעקב לברך את בני יוסף.

עד כה, בכל המפגשים בין יעקב לבין יוסף בא לידי ביטוי חששו של יעקב לרמתו הרוחנית של יוסף. אולם נראה שהמקום המרכזי בו בא לידי ביטוי ההבדל בין דרך החיים הראויה בעיני יעקב לבין זו הראויה בעיני יוסף היה בהמשך פגישתם השלישית של יעקב ויוסף, כאשר יעקב ברח את בני יוסף. כפי שראינו, במקום זה התגלעה מחלוקת בין יעקב לבין יוסף לגבי סדר החשיבות של הבנים. יעקב העמיד את אפרים הצעיר לפני מנשה הבכור, בעוד שיוסף רצה שיעקב יקדים את מנשה.

נראה שההבדל בין יעקב לבין יוסף בשאלת סדר החשיבות של הבנים נבע מההבדל בין הדרכים בהן בחרו אפרים ומנשה בחייהם. הבדל זה מתואר במדרש (פסיקתא רבתי ג' צ"ג):

"אפרים היה ממעט את עצמו אבל מנשה היה יוצא ונזקק עם אביו לעסקיו".

הבדל זה בא לידי ביטוי הן באישיותם של אפרים ומנשה באופן כללי והן בתחומי העיסוק שלהם בחיי היום יום: בעוד שמנשה עסק בענייני המלכות והיה נמצא בקרבת יוסף⁷⁰, אפרים היה מצוי אצל יעקב ולמד ממנו תורה⁷¹. ניתן לומר, שמנשה הלך בחייו בדרכו של יוסף ואפרים הלך בדרכו של יעקב⁷².

יעקב אמר היה להעמיד את מנשה לפני אפרים בברכתו מכיוון שמנשה היה הבכור. עם זאת, דרכו של אפרים הייתה עדיפה בעיניו על פני דרכו של מנשה במידה כה רבה, עד שהוא החליף את הסדר והעמיד את אפרים לפני מנשה. כאשר יוסף ניסה להעמיד אותו על טעותו, יעקב ענה לו:

"...ידעתי בני ידעתי גם הוא יהיה לעם וגם הוא יגדל ואולם אחיו הקטן יגדל ממנו וזרעו יהיה מלוא הגויים" (בראשית מ"ח י"ט). בפירושו לפסוק זה הביא רש"י מדרש (תנחומא ו'):

⁶⁹ראה אבן עזרא ורמב"ן על אתר.

⁷⁰ראה, למשל, בראשית רבה (פ"ד כ', צ"א ד', צ"א ו', צ"א ח', צ"ג ו').

⁷¹ראה מדרש תנחומא (ויחי ו').

⁷²ראה בפירושו העמק דבר (בראשית מ"ח י"ד) שמסביר את ההבדל בין אפרים למנשה בהרחבה בדומה לדברינו.

"גם הוא יהיה לעם וגם הוא יגדל. שעתיד גדעון לצאת ממנו שהקב"ה עושה נס על ידו. ואולם אחיו הקטן יגדל ממנו. שעתיד יהושע לצאת ממנו שינחיל את הארץ וילמד תורה לישראל".

ההבדל בין דרכו של אפרים ודרכו של מנשה בא לידי ביטוי בהבדל בין צאצאיהם. אמנם גם גדעון וגם יהושע הנהיגו את ישראל אולם מה רב היה ההבדל ביניהם! הנהגתו של יהושע נבעה מתוך כך שהוא היה ממשיכו התורני של משה, עליו נאמר "ומשרתו יהושע בן נון נער לא ימיש מתוך האוהל" (שמות ל"ג י"א). הוא המשיך בדרכו של יעקב שהיה "איש תם יושב אוהלים" (בראשית כ"ה כ"ז) ורק כאשר היה בכך צורך הוא הנהיג את העם מבחינה מדינית, כמו שיעקב התכוון למלחמה עם עשו למקרה שיהיה צורך בכך. לעומת זאת, גדעון היה מעיקרו מנהיג חומרי שהושיע את ישראל מיד שוסהו, ורק לאחר מכן הוא שפט את ישראל. בכך הוא המשיך בדרכו של יוסף.

יעקב העדיף את דרכו שלו על פני דרכו של יוסף ולכן הקדים את אפרים לפני מנשה, ונימק זאת בעדיפותו של יהושע על פני גדעון. יוסף, לעומת זאת, העדיף את מנשה שהמשיך בדרכו שלו ולכן בחירתו של יעקב הייתה רעה בעיניו והוא ניסה לשנות אותה. אולם לעומת החשש של יעקב לגבי רמתו הרוחנית של יוסף אותו יוסף הצליח להזים, כאן יוסף לא הצליח לגרום לשינוי בדעתו של יעקב. יעקב קבע לדורות את העדפתו של אפרים על פני מנשה, ובכך - את עדיפות דרכו שלו על פני דרכו של יוסף.

עם זאת, לעומת יצחק שסבור היה שדרכו של יעקב בלבד מספקת לעם ישראל ויעקב עצמו שאולי הסכים לכך, הקב"ה הסכים עם דעת רבקה שעל עם ישראל למלא את שני התפקידים ושתי הדרכים אמורות להימצא בו. כך גם לעתיד לבוא, לפני בוא משיח בן דוד שיממש את דרכו של יעקב, יבוא משיח בן יוסף שיפעל בדרכו של יוסף ויכשיר את הקרקע לקראת בואו של משיח בן דוד, במהרה בימינו.